

GELENEKSEL TÜRK DİNİ İNANIŞLARINDAN MİTOLOJİYE: “ÖLÜM/OBUR RUHLAR”

“Death/Gluttonous Spirits” from Beliefs of Traditional Turkish Religions to Mythology

Mehmet Alparslan KÜÇÜK*

Gazi Türkiyat, Bahar 2017/20: 25-53

Öz: İnsanoğlu, geçmişten bugüne soyut olayları veya gayba ait unsurları anlamlandırmaya çalışmış ve onlardan faydalanma yoluna gitmiştir. Bu noktada ruhlara önem atfedilmiş ve onlar, iyi ve kötü olarak iki grupta değerlendirilmiştir. İyi ruhlar, insanın hayatını kolaylaştıran ve insanlara yardımcı olan ruhlar olup, ölüm başta olmak üzere insanlara kötülük eden ruhlar da kötü ruhlar olarak kabul edilmiştir. Kötü ruhlar da, insanoğlunun hayatında önemli bir yer edinmiş hatta onlar için kurbanlar sunulmuş ve ritüeller düzenlenmiştir. Kendilerine kurban isteyen ve ritüeller düzenlenmesine vesile olan kötü ruhların başında da mitolojik anlamda Erlik yer almaktadır. Erlik ile birlikte daha alt tabakalarda ise Aldaçı, Alkarısı ve Hıblık gibi varlıklar söz konusudur. Bu bağlamda Geleneksel Türk Dini'ne mensup Türklerin özellikle kötü ruh anlayışı ekseninde ölüm/obur ruh algısı farklı isimlendirmeler ile birlikte ortak bir fenomen olarak dikkat çekmiştir/çekmektedir. “Geleneksel Türk Dini İnanışlarından Mitolojiye: ‘Ölüm/Obur Ruhlar’” adlı çalışmamızda, ölüm kavramının analizi ile birlikte Türklerin kötü ruhlar ekseninde “ölüm/obur ruh” anlayışına genel bir bakış yapılmıştır. Daha sonra da Geleneksel Türk Dini'nde yer alan ölüm/obur ruhlar, mitolojik açıdan irdelenmiştir. Sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Mitoloji, Ruh, Ölüm ve Kötü Ruhlar

Abstract: Human beings have been interested in abstract events or the unseen elements. Spirits are two groups: Good and Bad Spirits. Good spirits are beneficial to people. Bad spirits are harmful to people. After death and death/beyond understanding and evil spirits have also been an important place in the life of mankind. Sacrifices offered to them. Even rituals have been arranged. In this context, Erlik is at the head of evil spirits. Apart from the Erlik, there are Aldaçı, Alkarısı and Hıblık. In article “In the Traditional Turkish Religious, the mythological Analysis of “Death/Gluttonous Spirits”, Death/Gluttonous spirits are explained. Also, at this article, death/gluttonous spirits have been analyzed in terms of mythological. At the conclusion of an overall assessment is made.

Keywords: Turks, Mythology, Spirit, Death and Evil Spirits

Giriş

Türkler, tarihî süreç içerisinde, İslâm¹ ile birlikte Yahudilik, Budizm, Maniheizm ve Hıristiyanlık gibi çeşitli dinleri benimsemiştir. Bu dinlerden sadece İslâm Dini,

* Doç. Dr. Gazi Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Seyahat İşletmeciliği ve Turizm Rehberliği Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE. makucuk@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi: 02.06.2016. Kabul Tarihi: 14.06.2017.

¹ Türklerin İslâm öncesinde, İslâm'a en yakın Tanrı ve din anlayışını yaşatan millet olduğu ifade edilmiştir/edilmektedir. Mengü Han'ın, “Biz sadece tek Tanrı'nın varlığına, onun sayesinde yaşadığımızı ve onun emri ile öldüğümüze inanıyoruz... Ebedî Tanrı'nın emri şudur: Gökte ancak sadece bir Tanrı var ve yeryüzünde de sadece bir efendi, Tanrı'nın oğlu Cengiz Han olacaktır.” sözü ile Cengiz Han'ın mührü üzerinde “Gökte bir tanrı, yeryüzünde bir Hakan, yeryüzü hanının yüzüğü” ibaresinin yazılı olması da bu düşüncenin açık göstergelerindedir. Türklerin İslâm ile karşılaştığında büyük çoğunluğunun İslâm'ı benimsemesinin

Türklerin² geneline şamil olmuştur. Çünkü Türkler, İslâm dışındaki dinlerin gerek karakteristik yapısı gerekse uygulama biçimi sebebiyle hiçbirisini, kendi inanç ve kültürleri ile bağdaştıramamıştır. Hatta Hazar ve Karay Türkleri gibi Yahudiliği ve Gagauzlar (Gökoğuzlar) gibi Hıristiyanlığı seçen Türk toplulukları da bu dinler yanında geleneksel inançlarını sürdürmüşlerdir/ sürdürmektedirler. İslâm'ı benimseme sürecine kadar da, Türk boylarının "*Geleneksel Türk Dini*" adı ile zikredilen "*özel dinleri*" dışında ortak hareket ettikleri bir dinleri olmamıştır. Ancak hangi dini benimsemiş olursa olsun geçmişten bugüne Türkler, Yer-Su (Yer-Sub/Yir-Suv) inancı çerçevesinde her şeyin bir ruhu/iyesi (kır ruhu, orman³ ruhu, ev ruhu ve yer ruhu gibi) ve bu ruhların da kendisine has bir rengi (su ruhu beyaz; toprak ruhu yeşil, güneş ruhu sarı, od/ateş ruhu⁴ kırmızı gibi) olduğuna inanmışlardır. "Dişil-eril" ve "iyi-kötü" gibi çeşitli ruh sınıflandırmasından⁵ oluşan ruh anlayışı, "*Geleneksel Türk Dini*"nde ortak bir anlayış olmuştur.

İyi ruhlar ile birlikte kötü ruhlar da Türklerin özellikle ölüm başta olmak üzere dinî anlayış ve uygulamalarında önemli bir fenomen olarak karşımıza çıkmıştır/çıkılmaktadır. Çünkü ölüm; insanın çaresiz kalması noktasında hayatın en önemli fenomenlerindendir. "*İnsanın yaşama isteği ve bilinmezlik, yalnızlık, yakınlarını yitirme, kişisel kimliğini kaybetme, ölüm sonrası günahlar için cezalandırılma, geride kalanlar için endişelenme, yok olma ve kaybetme korkusu*" gibi birçok sebep; insanoğlunun yeni bir

temelinde de, onların sahip oldukları inançların İslâm ile ortak paydalara ve benzerliklere sahip olması yatmaktadır (Bkz. Eliade 1984: 286; Küçük 2013: 108; Küçük vd. : 2015: 60, 108).

² Makalemizde, Türkler tabiri ile genel anlamda Geleneksel Türk Dini inancına sahip Türkler kastedilmektedir. Türk mitolojisinde orman, Erlik'in yarattığı bir mekân olarak, kötülük ve karmaşanın sembolü, kötü ruhların geceleri ortaya çıktıkları ve eğlenceler düzenledikleri mekânlar olarak değerlendirilmektedir. Tanrı'nın teklifini sembolize eden tek ağaç düşüncesinin aksine orman, kutlu kahramanların mitolojik şifreleri çözerek kötü ruhlar ile mücadele etmek zorunda kaldığı mekânlar olarak da algılanmaktadır. Çünkü ağaçlar, ruhların toplandıkları yerler olarak algılanmış, bu bağlamda ağaçların dallarındaki kuşlar iyi ruhlar, köklerindeki yılan gibi varlıklar ise kötü ruhlar ile özdeşleştirilmiştir (Geniş bilgi için bkz. Duymaz 2008: 13-14; Ergun 2010: 113-121).

⁴ Türkler, her varlığa, nesneye bir ruh atfetmiş ve onlara saygı göstermişlerdir. Onlar, bu ruhlardan "*ateşin ruhu*" anlamına gelen *Od Ana'yı* (*Ot Ene*), kırmızı ipekten bir kaftan içerisinde kırmızılara bürünmüş yaşlı bir kadın olarak tasvir etmektedir. Zaten; Yakut Türkleri, Od Ene'yi ak saçlı bir kadın; Buryatlar ise, kırmızılar giymiş yaşlı bir kadın olarak veya ateşin yalımıyla dalgalanan yeşil veya kırmızı ipekten kaftan giymiş bir kadın şeklinde betimlemişlerdir. Bir şaman duasında "*Sen karanlık gecelerde, genç kızlar gibi saçlarını dalgalandırarak oynuyorsun! Kırmızı ipekli kumaşlar sallayarak, genç al kısırak üzerinde geziniyorsun*" şeklinde ifade edilmesi de bunu doğrulamaktadır. Genç al bir kısırağa binen üzerinde seyahat eden, uzun kırmızı örümlü saçları, çok büyük göğüsleri olan Od Ana/Ene, evlerdeki ve çadırlardaki ocakları ve ateşi korumaktadır. Bu bağlamda evin ve ülkenin koruyuculuğunun simgesi olarak da kabul edilen Od Ene/Ana, dokuz ateş ırmağının kavşağında yedi oğlu ile birlikte dokuz köşeli bakır bir evde yaşamaktadır. Yeryüzündeki ilk ocağın Ülgen'in kızları tarafından yakıldığı ve daha sonra ateşin emanet edildiği Od Ana'nın, her bir ateşe ve ocağa koruyucu ruh gönderdiğine inanılmaktadır. Kendi çocuğunu yediği söylenen bu varlık, "*Ocak Ruhu*" olarak da değerlendirilmektedir (Kalafat 2004: 85; Karakurt 2012: 157, 574-575; Küçük 2013: 121; <http://www.biligbitig.com/p/turkmitolojisi.html> (11.11.2012) .

⁵ Abdulkadir İnan ise ruhları; "*Obur Ruhlar, Ölüm Ruhları ve Geçmiş Babalar Ruhunu*" olarak üç biçimde sınıflandırmış ve geçmiş babalar ruhlarının kör, beli ve kalçası olmayan, kaburgası eğri olarak tanımlamıştır (Bkz. İnan 1987: 409).

hayat için dünyadaki vazifelerini yerine getirmesine, "ölüm" ile ilgili bazı anlayışların ve uygulamaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Türklerde, iyi ruhların cennete, kötü ruhların cehenneme gideceği; cennetin göğün daha yüksek bir katında olduğu, iyi ruhların cennette kaldığı ve Tanrı ile insan arasında şefaathilik yaptığı inancı hâkim olmuştur. Bu dünyadaki bedenini terk etmiş ruhların, "Öteki Alem/Öte Dünya"ya gittikten sonra, zaman zaman bu dünya ile irtibatlarını sürdürdükleri ve bu dünyadaki insanları olumsuz olarak etkileyebildiklerine, huzursuz edebildiklerine inanılmıştır. Özellikle ölen kimsenin ruhunun geri dönebileceği ve geride bıraktığı kişiler ile temasta bulunup onlara zarar verebileceği korkusu ve insanlar arasında bazı şartların yerine getirilmediği zaman ölümün kendilerine de geleceği kanaati meydana gelmiştir. Bu çerçevede ruhları, özellikle ölüm/obur⁶ ruhları başta olmak üzere kötü ruhları, memnun etme veya yanılma, uzaklaştırma şeklinde bazı anlayışlar ve uygulamalar geliştirilmiştir (Örnek 1971: 15-16; Kalafat 2004: 98; Küşat 2007: 138-139; Küçük 2015: 203-205; Kalafat 2015a: 204; Küçük vd. 2015: 115).

Geleneksel Türk dininde ölüm/obur ruh anlayışı, adından da anlaşılacağı gibi "ölüm" ekseninde ve ölen kimsenin ruhunun ele geçirilmesi, kaçırılması veya yenilmesi olarak değerlendirilmektedir. Ancak ölüme sebebiyet vermeyen kötü ruhların da mevcut olduğu bilinmekte ve ölüm ruhları ile özel anlamda Erlik'in görevlendirdiği ruhlar ve "Aldaçı"lar kastedilmektedir. Ölüm olayının, insan başta olmak üzere canlı varlıkların ruhunun, kötü ruhlar tarafından yenilmesi ve kaçırılması şeklinde yorumlandığından sözkonusu makalemizde, ölüm/obur ruhlar ile Erlik, Aldaçı, Alkarısı (kara Albastı) ve birkaç varlık sözkonusu edilmiştir. Bu varlıkların sayılarını artırmak da mümkündür. Ancak konunun sınırlandırılması zarureti sebebi ile makalemizde, genel olarak, ölüme sebebiyet veren ve ölüm ile ilişkili olan, ölüm endekslisi olarak kötü ruh silsilesinden olan "Ölüm/Obur Ruhları"nın belli başlıları ele alınmış ve mitolojik tahlili yapılmıştır. Söz konusu makalemizde kötü ruhların Geleneksel Türk Dini inanışlarındaki ve Mitolojideki yeri, önemi de konu edilmiş ve gerek inanışlardaki gerekse mitolojideki ortak, benzer paydalar ile ayrıştığı hususlar örneklendirilmiştir.

⁶ Türklerde ölünün, tabutun altından veya üstünden bir kedinin geçmesi, ölünün "obur" olacağı inancı da mevcuttur. Örnek olarak Gagauz Türklerinde, "obur olmak", ölen günahkâr kimsenin mezarda yaşayan bir hayvan şekline dönüşmesi anlamına gelmektedir. Ölünün gömülmesinden sonra kırk gün çıktığına inanılan Obur, mezardan çıkarak dolaşabilmekte, insanları rahatsız edebilmekte, hatta eline geçirdiği her şeyi yiyebilmektedir. Bu nedenle obur olduğu anlaşılan kimsenin mezarı açılmakta ve dışarı çıkarması için bir kazık çakılmaktadır. Benzer anlayış günümüzde Türkler arasında "hortlak" anlayışı ile yaşamaktadır. Günümüzde hâlâ "Oburi" adı ile bilinen, ölen kimsenin kırk gün boyunca her gün mezarından çıkarak evlerine geldiklerine olan inanış görülebilmektedir (Güngör vd. 1991: 41-42, Dinç 2004: 93; Kalafat 2015a: 222).

A. TÜRKLERDE “ÖLÜM/OBUR RUH” ANLAYIŞINA GENEL BİR BAKIŞ

Hayatın doğal bir aşaması veya parçası olarak kabul gören ölüm, “*yok olma, sona erme ve ortadan kalkma*” ve “*bir insanın, hayvanın veya bitkinin hayatının tam ve kesin olarak sona ermesi*” anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile ölüm, vadenin dolması, ruhun bedenden ayrılması neticesinde beden canlılığını kaybetmesi veya bedendeki ruhun vücuttan ayrılması olayıdır (Türkçe Sözlük 1983: 921; Kafesoğlu 1980: 47; Campbell 1992: 132; Tokyürek 2009: 178-181). Ölüm; yeni bir hayatın başlangıcı ve insanın Tanrı’ya ulaşmasının bir ifadesi olarak “*hakka yürümek, hakka ulaşmak*” gibi kavramlar⁷ ile de ifade edilmektedir (Küçük 2010: 283; Tunç 2013: 1). Eski Türk Yazıtları’nda da ölüm, “*kergek bolmak*”, “*ölti*”, “*uçabarmak*” ve “*adrılmak*” gibi kavramlar ile ifade edilmiştir (Ersoy 2002: 87). Bununla birlikte Türklerde ölümü dolaylı olarak ve doğrudan ifade eden “*sök, konok, tını çık, tını üzül, tını su, amırap kal, Tustay ber, bojoy ber ve çorta ber*” gibi çeşitli kavramlar da kullanılmıştır/kullanılmaktadır.

Türklerde ölüm; “*uçmak, yükselmek, göğe çıkmak, bedeni terk edip gitmek*” fiilleri ile eşdeğer olarak ruhun bedenden ayrılması veya yükselerek gitmesi şeklinde tasavvur edilmektedir. Kırgız Türklerinde, ölmek tabiri yerine “*göz yumdu, göçtü gitti, sahibine verdik, dünyadan göçtü, uçtu gitti*” ve Batı Türklerinde, “*şonkar buldu (şunğgar boldu)/şahin uçtu*” şeklinde kavramların kullanılması da ölümün uçuş şeklinde algılandığının açık göstergelerindedir. Ancak “*uçmak*” kelimesi, Türklerde, hem “*ölüm*”ü hem de “*cennet*”i ifade etmek için kullanılabilir. Türkler için ölüm; nefesin kesilmesi⁸, kabul edilmesi zor ve olağanüstü bir durum olarak kabul edilmekle birlikte “*Tanrı’nın emri*”⁹, düzenin bir parçası ve kaçınılmaz son olarak değerlendirilmektedir. Atilla’nın “*Hiçbir ok yaşayacak olan kişiye saplanmaz, halbuki sulh zamanında dahi kader ölecek olanların günlerini sayılı kılar*” şeklindeki sözü ve “*...Canım olduğu her yerde ölüm vardır...ömür yalan, ölüm hak*” şeklindeki sözler de ölümün kaçınılmaz son olduğu düşüncesini açıkça ortaya koymaktadır. Ancak Türkler, ölümü bir “*bitiş, yok oluş*” değil yeni bir başlangıç olarak değerlendirmektedir. Manas Destanı’ndaki “*Diyorlar ki Manas’ın sineğe ¹¹ benzer canı çıktı, Gerçek evine gitti...*” şeklindeki ifade ile bir şamanın “*Yaşam sonsuzdur. Yalnızca ölümden sonra tekrar hangi biçimle ortaya çıkacağımızı bilmiyoruz.*” sözü de ölümün yok olmak değil yeni bir dünyada yaşama devam etme şeklinde algılandığını göstermektedir (Campbell 1992: 344; Roux 1994: 209; Ögel 1995: 586-588; Kalafat 2004: 72; Bekki 2004: 34-38; Polat 2005:

⁷ Ayrıca başka örnekler için bkz. Ergun 2013: 134-137.

⁸ Bu kavramların anlamları ve açıklamaları hakkında geniş bilgi için bkz. Dilek 2007: 178-190.

⁹ “*Nafile nefesini tüketme*” tabirinin de sadece boş yere konuşmak anlamında değil, sözkonusu anlayış çerçevesinde sayısız sınırlı olan nefesin boşa tüketilmemesi anlamının kastedildiği de dile getirilmektedir (Kalafat 2004: 73).

¹⁰ Bkz. Âl-i İmrân Suresi, 185; Enbiyâ Suresi, 35.

¹¹ Ruhun, ağızdan çıktığı ve sinek gibi uçup gittiği inancı günümüzde hâlâ yaşatılan inanışlardandır (Mollaibrahimoğlu 2008: 81).

193-194; Arık 2005: 82; Dilek 2007: 177-182; Dıykanbayeva 2009: 91; Küçük 2010: 284; Gömeç 2011: 92; Roux 2011: 133; Küçük vd. 2015: 114-115).

Türklerde ölüm, ruh anlayışı ile iç içe, bir bütün olarak ve "Atalar Kültü" ile birlikte ele alınmaktadır. Çünkü geçmişte ve günümüzde bazı Türk boylarında mevcut olan atalarının suretlerini tasvir eden, kelime olarak "kök, menşe" anlamına gelen "tös/iyekil" adlı heykelciklerin olması, "atalar kültü" veya "ölüler kültü"¹² ile ilişkilendirilmektedir. Altay Türkleri'nin bu tösleri, ata ruhlarının timsali/sembolü olarak "babamın tözü, anamın tözü" şeklinde ifade ettikleri dile getirilmektedir. 1253 yılında Fransa kralı IX. Ludwig tarafından Moğolistan'a Mengü Han'ın huzuruna elçi olarak gönderilen Rubruk'un "Uygurlar bir Tanrıya inanırlar. Tanrı'nın insan veya başka bir cisim halinde tasvir edilmesini kabul etmezler. Onlara niçin bu kadar putunuz var diye sorduğumda, bizimkilerden birinin herhangi bir yakını öldüğü zaman, onun suretini yapar ve buraya koyar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız" şeklindeki ifadeleri de bu tözlerin amacını ve önemini açıkça ortaya koymaktadır (Kafesoğlu 1980: 10, 16; Küçük 2010: 284-285). Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri* adlı eserde, Tös veya çoğulu Töstör olan bu heykelciklerin kötü ruhların teslim edilmesini sağlama amacını taşıdıklarını da ifade etmektedir (Chavannes 2007: 162).

Tanrı'nın yanında birtakım yardımcı iyelerin (ruhlar) varlığını kabul eden Türkler, "Tin/Eş, Süne/Sür ve Kut"¹³ adı ile ruhları, koruyucu (iyi) ve kara (kötü) ruhlar olmak üzere iki kategoride değerlendirmişlerdir. Türkler, "Tin" in, bütün canlı varlıklarda; "Süne" nin, insanlarda; "Kut" un ise her yerde bulunduğu, cansız nesnelere kutsallık kazandırdığına ve ölümün de "Tin" in vücuttan ayrılması ile meydana geldiğine inanmaktadır. Bedenden şeffaf biçimde veya buhar şeklinde ayrılan ruhlara; Altaylılar "üzüt", Yakutlar "iör/üör/üöz", Kazan Müslümanları ise "ürek" adını vermektedir. Ancak inanişe göre ruhun küstürülmesi, onun insan bedenini terk etmesine sebep olmakta ve yerini kötü ruhların almasına fırsat sağlamaktadır. Türkler tarafından gibi değişik isimler ile zikredilen ve eski veya harabe evlerde hayvan şeklinde görüldüğüne¹⁴ inanılan ölüm/obur ruhları başta olmak üzere kötü ruhlar, farklı toplumlarda "idi, körmös, kara nemel/tös, idi"¹⁵, yek, abaası" gibi isimler ile zikredilmekte ve daha genel anlamda "Tümğani Tus" (Aşağı Dünya Ruhları) da denilmektedir. Bu

¹² Ataerkil aile yapılarının hâkim olduğu toplumlarda görülen "Atalar Kültü"; çeşitli toplumlarda varolan bir olgu olup, "dini form" şeklinde algılanmaktadır. Atalar Kültü; ölen ataların/babaların ruhlarına karşı duyulan minnettarlık hissinden doğduğu kabul edilmektedir. Ancak ölen her atanın ruhu ve mezarı kült konusu yapılmamakta, sadece "saygıya lâyık olanlar" kült konusu yapılmaktadır. Bu çerçevede "Ölümler Kültü" ile "Atalar Kültü" birbirinden ayırt edilmekte ve farklı yorumlanmaktadır (Günay vd. 1998: 59-60; Küçük 2015: 202).

¹³ Bazı Türk toplumlarında; bu üç ruhtan birisinin ölüm olayında mezarda kaldığı, diğerinin gölgeler diyarına gittiği ve ötekisinin de göğe çıktığına inanılmaktadır (Geniş bilgi için bkz. Karakurt 2012: 638).

¹⁴ Hayvan motifi, hem kötü ruhların yansıması hem de kötü ruhlardan koruyucu varlıklar şeklinde iki farklı biçimde görülebilmektedir (Bkz. Ögel 1993a: 541-567; Çoruhlu 2002: 167-168; Frazer 2004: 38).

¹⁵ Kötü ruh anlamında kullanılabilen bu kavram, "Sahip, Tanrı" anlamını da ihtiva etmektedir (Bkz. Tanyu 1980: 11).

ruhlar; ölüm¹⁶ ve salgın hastalık gibi kötü olayların sebebinin ve her türlü sıkıntının kaynağı¹⁷ olarak görülmektedir. Ancak bu isimlerden *Körmös*, tekil olarak kullanıldığında “Erlık”e, “*Körümes*” şeklindeki söylem ile Erlık’in körlüğüne işaret edildiği ve “*Körmösler*” tabiri ile de genel anlamda kötü ruhlar olarak değerlendirildiği dile getirilmektedir (Gökalp 1976: 47-48; İnan 1986: 39-41, 176-177; İnan 1987: 404; Uslu 1997: 159; Yıldız 2008: 86).

Türkler, ölümü, kötü ruhlar ile birlikte mütalaa etmiş ve yorumlamıştır. Çünkü ölümün gerçekliği, kötü ruhların varlığına endeksli olarak değerlendirilmiştir (Roux 1994: 211). Hatta ölüm, *Erlık’in görevlileri/ yardımcıları tarafından, insanların ruhunun yer*¹⁸ *altı dünyasına götürmek için ele geçirilmesi ve kötü ruhlar tarafından yenilmesi, yutulması* şeklinde tasavvur edilmiştir. Bu durum; “*şerir ruh yemiştir/kötü ruh yemiştir*” sözü ve “*Eşimle dostumla görüşemedim, Var git ölüm, başka zaman yine gel, Ölüm ardına düşüp yorulma, Azrail’i gördüm de kaç yiğidi yer iken...*” ağıtı ile de açıkça vurgulanmaktadır. Hatta ağır hastalık sürecinde olanlar için ise ölümün geldiğinin bir ifadesi olarak “*şerir ruh yemektedir/kötü ruh yemektedir*” tabiri kullanılmakta ve vücuttaki yaralar da “*körmösün ısııkları*” (körmöstün tiştegeni) şeklinde yorumlanmaktadır (İnan 1987: 409-410; Gömeç 2003: 90; Şener 2003: 38; Selçuk 2004: 224; Anohin 2006: 7-8; Bayat 2007: 334-335; Radloff 2008: 167).

Sokulgan ve hilekâr olan ölüm/obur ruhların; açgözlü olduklarına, her fırsatta en ufak delikten evlere girerek insanları yediklerine, hatta Erlık’in payını da yiyerek ona zarar verdiklerine inanılmaktadır. Mitolojik anlamda da “*Çok önceleri ne hastalık ne ölüm varmış, fakat zamanla kötü ruhlar yeryüzüne çıkıp, insanlara kötülük getirmeye başlamışlar...*” ifadeleri de bu düşüncüyü teyit etmektedir. Bu anlayış/düşünce, hemen hemen her toplumda görülebilmektedir. Semer Adası’nda (Melanezya) göle bakan kimsenin sudaki yansımasının kötü ruh tarafından yakalanarak yaşamının elinden alındığı inancı bunun en basit örneğidir (İnan 1976: 72-73; Ögel 1993a: 596; Frazer 2004: 143; Anohin 2006: 8).

Ölüm/Obur ruhu, destanlarda da, canlının bedeninde veya başka bir mekânda saklı bulunan bir unsur şeklinde algılanmaktadır. Zaten ölüm olayı ile ortaya çıkan ve maddî olmayan bir unsur olan ruhun, ölüm esnasında insanın ağzından veya diğer

¹⁶ Ancak Yunanlılar, ölüm için “*Ölüm kötülük değil, kutsamadır*” demektedir (Campbell 1992: 188).

¹⁷ Bu husus şu şekilde anlatılmaktadır: “*İnsanlar ve hayvanlar için en ağır ve salgın hastalıklar ile korkunç felaketler Erlık’in adıyla başdaştırılır. O, insanı kendisine kurban kesmesi için zorlamak amacıyla bu hastalıkları gönderir. Eğer insan onun arzusunu yerine getirmezse, kurban sunmaz ise Erlık onu ölümle cezalandırır. Sonra onun canını yanına alıp (ölettön tın algan) yeraltı âlemine götürür (altıngı oroon) ve kendisinin hâkim olduğu bir mahkemede yargıladıktan sonra onu kendine uşak, hizmetkâr yapar*” (Çolak 2010: 175).

¹⁸ Türk mitolojisinde yer/dünya; “*Yer Ana/Toprak Ana*” adlı dişil ruh ile birlikte değerlendirilmiş ve yerin göbeği de bu ruhun memesi olarak tasvir edilmiştir. Etügen/İtügen olarak da isimlendirilen bu ruh; Devleti ve hayvanları, toprak ile ilgili tüm ürünleri korumakla görevlidir. Cengiz Han’ın; Türklerin yeryüzünde ilk var olduğu ve dünyaya dağıldığı yer olarak kabul gören Ötügen (Ötüken) için “*Ötügen anamız*” demesi de hem bu ruhun dişiliğine hem de koruyuculuğuna açıkça vurgu yapmaktadır (Geniş bilgi için bkz. Ögel 1995: 262-253; Karakurt 2012: 323, 739-740; <http://www.biligbitig.com/p/turkmitoloji.html> (11.11.2012); Küçük 2013: 120).

uzuvlarından buhar gibi çıkması da benzer anlayışın bir ürünüdür. Er Töştük Destanı'ndaki "Bu yedi kuş benim ruhumdu, benim nefesimdi" ifadesi, Yunus Emre'nin "İş bu söze Hak tanıktır, Bu can gövdeye konuktur, Bir gün ola çıka gide, Kafesten kuş uçmuş gibi" sözü ile Bilge Kağan'ın babasının ölümünün ardından söylediği "kanım kağan...aça barmış (babam hakan...uçvermiş)" cümle de bu inancı açıkça teyit eden ifadelerdendir. Zaten bir kimsenin kapalı bir mekânda ölmesi ile o alandaki kapı veya pencerelerin açılması ruhun göğe yükselmesi ve onun kanatlı bir nesne olduğu inancı ile alâkalıdır. Çünkü Türklerin inancına göre kapı veya pencerelerin açılmaması, ölünün ruhunun rahat uçmasına engel teşkil etmektedir. Ölüm Meleği'nin, Dumrul'un (Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki bir el yazmasında Azrail'e karşı Tuğrul adı ile savaştığı belirtilir¹⁹) karısının canını almak için bedenine kancasını sapladığında, kadının canının bir güvercin²⁰ olarak Tanrı katına ulaşması da hem ölüm-ruh arasındaki ilişkinin hem de ruhun kuş (bazen kelebek) şeklinde algılanmasının açık bir göstergesini oluşturmaktadır. Benzer rivayet çocuklar için de söylenmektedir. Buna göre Azrail'in çocuğa eziyet etmeden canını almak için, ona güzel bir kırmızı elma gösterdiği ve çocuğun da sevinçle ve heyecanla elmaya almaya çalışırken canının elmaya yapıştığı dile getirilmektedir. Çünkü inancıya göre ruhlar; Tanrı'nın çocukları ile birlikte hayat/yaşam ağacının dalları arasında uçmakta ve bir insan doğduğunda, bu dallar arasından "kuş" şeklinde gelerek ona can vermektedir (Ögel 1993a: 93-94, 101; Bekki 2004: 53-66; Dinç 2004: 104; Radloff 2008: 167, 371-373; Mollaibrahimoğlu 2008: 80; Küçük 2010: 284-285).

Türkler uyku ile ölüm arasında da ilişki kurmuş ve uykuyu "küçük ölüm" olarak tanımlamışlardır²¹. Bu bağlamda ölüm; uyku sırasında ruhun bedenden ayrılması ve bedene geri dönmemesi olarak değerlendirilmektedir. Köroğlu Destanı'nda yer alan "...O zaman Köroğlu da yattı, derin, ölümcül bir uykuya..." ifade ile "Ne alınır, ne satılır, Ne görülür ne tutulur, Ona derler küçük ölüm, O gelince yatılır. O gidince kalkılır." bilmececi de hem uyku ile ölüm arasındaki ilişkiyi hem de uykunun geçici ölüm²² olmasını açıkça ortaya koymaktadır. Bu inanış, Altay Türkleri arasında uyku sürecinde, ruhun bedenden ayrıldığında körmösün, ruhu çalıp götürmesine engel olmak amacıyla akşam karanlığının çökmeye başladığı zaman diliminde, "Şer Vakti"nde uyumama

¹⁹ Bkz. Boratav 2012: 64.

²⁰ Kuşların mahiyeti, toplumdan topluma farklılık gösterebilmektedir. Kazaklar'da kırlangıçların, ölen kimsenin ruhu olduğu ve kesinlikle rahatsız edilmemesi gerektiği inancı örneklerden sadece bir tanesidir (Güngör 2012: 158).

²¹ Uyku ile ölüm arasındaki ilişki hakkında geniş bilgi ve örnekler için bkz. Duvarcı 2012: 495-510.

²² Türkler'de geçici ölümün sembolik simgesi olarak "kazanın ters çevrilmesi" dikkat çekmektedir. Çünkü mitolojide, kazan, "göğü, cenneti" sembolize ederken, ters çevrilmiş kazan ise "yeraltını, cehennemi" simgelemektedir. Ters çevrilmiş kazanın altına girmek geçici ölümü, öbür dünyada kullanacağı vasıta olan at kazığı dünyanın merkezini ve hayat ağacını sembolize etmektedir. Zaten hayat ağacının da kökü yer altı, gövdesi yeryüzü ve dalları da göğü simgelemektedir. Bu iki nesne mitolojide, yer/yeraltı ile gök şeklindeki iki dünyayı birleştirmektedir. Yakut Türkleri'nde, ölüm olayı sürecinde, başlara kazan geçirme, sırık şeklindeki at başı kazık ile birkaç saat bekleme ve bu bekleyiş süresinin sonunda kötü ruhun gelerek gelecekteki olayları haber verme olayı günümüzde yaşatılmaktadır (Ergun 2015: 372-373; Bayat 2007: 59).

geleneği şeklinde yaşatılmaktadır (Köroğlu Kolları Halk Destanları 1974: 40; Roux 1994: 73; Beydilli 2003: 527-528; Boratav 2012: 110; Duvarcı 2012: 499).

Türklerde ölüm genel olarak, kötü ruhların insan vücuduna girerek iç organlarını yemesi suretiyle ve insan ruhunun çalınıp yer altına götürülmesi ile oluşan ölüm olmak üzere farklı şekillerde yorumlanabilmektedir. Netice itibari ile ölüm; cehennem ilahı Erlik'in, yeryüzüne gönderdiği ve daha önce ölmüş kimselerin ruhları, onun elçisi "Aldaçılar" aracılığıyla insanların ruhlarının yakalanarak hayatlarına son vermesi ile meydana gelmektedir. Bazı Türk boyları da ölümün; iki farklı şekilde gerçekleştiğine inanmaktadır. Buna göre ilk ölüm, Erlik'in aç gözlülüğü neticesinde ortaya çıkan ölümdür. Böyle bir ölüm olayı, insanların zamanı gelmeden vuku bulmaktadır. Ancak bu ölüm olayından, Erlik'e kurban sunma yolu ile kurtulabilmek mümkündür. Çünkü Türklerle göre ölümcül hastalık veya ölüm, saygının bir ifadesi olarak kendisi için "Ata" tabiri de kullanılan Erlik'in kendisine kurban sunulması amacıyla oluşmuştur. Kendisine sunulan kurban da onun gönlünün yumuşamasına vesile olmaktadır. Eğer insanlar, Erlik için kurbanlarını zamanında sunar ve kendisine karşı görevlerini yerine getirirse o, insanlara zarar vermemekte, hatta diğer kötü ruhlardan korumaları için çocuklarını göndermekte, onlar da insanlara saldıran kötü ruhları yakalayarak cehennemdeki kazana atmaktadır. Diğer ölüm biçimi ise insanoğlunun kaçmasının mümkün olmadığı, Ülgen ile Erlik'in ortaklaşa aldıkları karar neticesinde ortaya çıkan "vadesi tamamlanmış" ölümdür. Bu ölüm geldiği zaman can/ruh, bedenden ayrılmakta ve buhar olup uçmaktadır. Ölen kimsenin ruhu, iyilik yapmışsa cennetin tasviri olarak kabul edilen yeryüzünde kalmaktadır. Ancak kötülük yapmış olan kişilerin ruhları, bedenden ayrıldıkları zaman yer altı dünyasına gitmekte, orada kalmakta ve Erlik'in kölesi olmakta, hatta kendi akrabalarından olanları da onun dünyasına çekmeye çalışmaktadır (Beğenç 1974: 66-67; Radloff 1976: 230-231; İnan 1976: 94; Gökalp 1991: 55; Ögel 1993a: 24; Ögel 1995: 145-150; Eliade 1999: 237-238; Arslan 2005: 65-75; Anohin 2006: 6; Bayat 2007: 333; Yılmaz 2007: 69; Duymaz 2008: 11; Tryjarski 2011: 110; Çobanoğlu 2011: 78).

Türklerin inancına göre kötü ruhlar, ölüm olayının gerçekleşmesi ile birlikte birkaç gün içerisinde, sıkıntılı, zahmetli ve "Pudak/Puudak" adı verilen bazı engeller bulunan yeraltına gitmekte ve burada, "aldaç"lar tarafından karşılanmaktadır. Ölümün gerçekleşmesi ile aldaçının, evin etrafında belli bir süre (kırk gün veya çocuklarda yedi gün) dolaştığı ve Şaman/Kam'ın yaptığı ayin ile yeraltına gidene kadar ölen kişinin ruhunun etrafında olan şeyleri duyduğuna, başıboş dolaşabildiğine ve çevresindeki her şeyden haberdar olduğuna inanılmaktadır. Hatta bu ruhun, evde kalmak istediği ve yalnız gitmek istemediği, bu yüzden aileden veya aileye yakın kimselerden bazılarını veya hayvanları kendisi ile birlikte ölüm diyarına götürmeye çalıştığı da inanışlar arasındadır. Ruhun ailesine ve akrabalarına zarar verebilme inancı dolayısıyla ailede ve çevrede bir korku hâkim olmaktadır. Hem bu korkudan kurtulmak hem de yaşayan insanların hastalık ve ölüm gibi kötülöklere maruz kalmasına engel olmak amacıyla "ata/baba" veya "reis" olarak görülen ruhlar için ateş

yakılmakta²³, evlerin bir yerlerine boncuklar veya hayvan kemikleri, kafatasları asılmakta, kurban²⁴ takdimlerinde bulunmakta ve kamların öncülüğünde en önemli çalgı aletleri olan ve Erlik'in yarattığına inanılan "def veya davul" ile ayinler düzenlenmektedir. Bu ayinlerde, aldaçı ve kötü ruhlar, ardıç ve tütsü eşliğinde özel olarak çağrılan şaman tarafından "Aydın dünyaya gelme, şimdi tekrar çıkma: seni Akçayık çeksin! Kaba sakallı atamız Erlik seni tutsun! Böyle bir fena nesneyi tanrı yerimize göndermesin, uzaklaştırsın! Bu fena aldaçıyı Erlik tutsun, salıvermesin!" söylenecek evden ve aileden uzaklaştırılmaktadır (İnan 1976: 94-97; Sarıkçıoğlu 1999: 98; Şener 2003: 17; Gömeç 2003: 83-84, 90-91; Anohin 2006: 4-5, 114-115; Radloff 2008: 83, 163-165; Küçük 2010: 286; Gömeç 2011: 23; Güngör 2012: 158; Tryjarski 2011: 95, 113; Küçük 2013: 114; Küçük vd. 2015: 122).

Türkler kötü ruhların atası olarak kabul edilen Erlik'in sopasını/asını yerin altına sokması ile yetmiş yedi türlü kötü hastalığın yeryüzüne çıktığına da inanmışlardır. Bu sebeple yeni doğan çocukların, kötü ruhların kötülüklerinden korumak amacıyla onları yanılta isimler verilmiş²⁵, doğumdan kırkı çıkıncaya kadar çocuğa "it gömleği"

²³ Ateş, Türklerde bir arınma aracı olmuş ve her türlü uygulamalarda ana malzeme olarak kullanılmıştır. Bu hususu Roux şöyle ifade etmektedir: "Ölümlerin akrabaları ve onun evinde yaşayanlar ateşle arıtıldı... İnsanlar, hayvanlar ve cadırlar iki ateş arasından geçmek veya geçirmek zorundaydı. Biri bir yanda, diğeri öteki yanda, iki (şaman) kadın su serperek büyümlü sözlerle şarkı söylüyor..." (Roux 1999: 101-102).

²⁴ Türklerde koyun, öküz, deve ve ren geyiği ile birlikte en çok kurban edilen hayvanların başında, şamanı kutsal güçlerin yanına götüren "at" yer almaktadır. Çünkü at, Türkler için "ölümün cennete giderken bineceği hayvanlar"dan biri (Proto-Moğollar'da ise köpek) olarak kabul görmekte ve ölen kişinin atı ile "Öte Dünya"da yolculuk yapabileceğine inanılmaktadır. Bu yüzden genellikle kanatlı olarak tasvir edilebilmektedir. At ile birlikte kurban edilen hayvan sayısı, ölen kişinin ve ailesinin maddi durumuna göre 100'leri bazen de 1000'leri bulabilmektedir. Buna göre bir kimse ölünce çadırının yanında bir hayvan kurban edilmekte; cenaze törenlerinde ve ölümün yıldönümlerinde tanrılara kurbanlar sunulmaktadır. Kurbanlık hayvanlar; başlarına vurma, boğma ve bel kemiklerini kırma suretiyle öldürülmektedir. Hayvan ölmek üzereyken yanına bir ekmeğe getirilmekte ve kurbandan çıkan ruhun bu ekmeğe karıştığına inanılmaktadır. Kendilerine şans getireceğine inandıkları bu ekmeği, kurban sahibi ve yakın aile çevresi tarafından kimseye verilmemek suretiyle veya herkesin iştirak ettiği bir sofrada yenilmektedir. Buna da "Hayılga/Tayılga" adı verilmektedir. Hatta Radloff, "bu törenin bir şölen şeklinde dört gün kutlandığını, fakir olanların bir koyun kesmekle yetinmelerine karşın, zenginlerin büyük ziyafetler tertip ettiklerini, dışarıdan gelecek misafirler için yüze yakın "yurt"un (çadır) kurulduğunu, hayvan kesme işinde beşyüz insanın görev aldığı, dört gün sürecek olan şölen için otuz atın yanında yüzelli de koyunun kesilmiş olduğunu ve şölene beşbin kişinin" katıldığını ifade etmektedir. Çünkü "saçı" veya "kanlı kurban", ata ruhların vasıtası ile kötü ruhlardan korunma veya onları memnun etme amacına hizmet etmektedir. Kurbanlık hayvanlardan at, ölümün ve sezinin sembolü olarak hem gökyüzünde hem de yeryüzünde bulunabilmekte ve Tanrıların insanlara yardımı için vazgeçilmez bir araçtır. Esrarengiz bir âlemi yeryüzünde temsil eden hayvan olarak tanımlanan at, Şaman'ın ve insanların en iyi dostu olup, insanları cennete ulaştıracak yolu bilebilme özelliğine sahiptir. At ile birlikte şamana yardımcı diğer bir hayvan ise yilandır. Erlik'in sembolü olan yılan, ölümün ve karanlık dünyanın timsali sayılmaktadır (İnan 1976: 94-97; Radloff 2008: 237-238; Radloff 1994: II/273-278; Gömeç 2003: 92; Anohin 2006: 5; Karaoğlu 2003: 48; Armutak 2004: 169-180; Şeşen 2010: 15, 36; Çoruhlu 2002: 140; İnan 1987: 121; Ögel 1993: 564; Küçük vd. 2015: 120; Kaba 2011: 144; Çelik 2007: 32).

²⁵ Yakut Türkleri'nde, özellikle çocukları yaşayamayanların yeni doğan bebekleri korumak adına aldıkları önlemler, bu hususta en güzel örneklerdendir. Bu örneklerden birine göre "Yakutlar, aileye musallat olan ölüm ruhunu aldatmak için çocuğu komşulardan birine satarlar. Urenha (Tuba)lar çocuğu doğduğu gibi kazanın altına saklarlar, kazanın içine 'ak eren' denilen ongon'u koyup bunun yanına arpa unundan yapılan bir bebek bırakırlar. Kam bu bebek üzerinde ayin yapar. Kam'ın duasıyla bu hamur 'canlanır' ağırlamış (yani şaman canlanma ve ağılamayı kendisi

adı verilen gömlek giydirilmiş, kurt salyası içirilmiş, elbiselerine kurt dişi dikilmiş, beşiklere kartal²⁶ tırnakları ve kurdun aşık kemiği asılmıştır. Hatta günümüzde Kırgızlardaki “ölu aşına” kadar, bir yıllık süre zarfında mezar²⁷ üzerine bir abide

temsil eder); hamur bebeğin karnını yarar, parçalar, sonra bu bebeği uzak bir yere götürüp gömer, ölüm ruhu bunu görüp çocuğun öldüğüne inanır ve aileyi rahat bırakır.” Moğollar’da da benzer uygulama olduğu çocuğun kazan altında üç gün saklandığı, çocuğun annesinin (oyuncak) bir bebekle meşgul olduğu, o bebeğin öldüğü ve anne-babanın da “*çocuğumuz öldü!*” şeklinde ağladıkları ve daha sonra bebeği gömdükleri, böylece ölüm ruhunu aldanarak çocuğu rahat bıraktığı anlatılmaktadır (Radloff 2008: 369; İnan 1986: 174).

²⁶ Yakutlar doğum/türeme hususunda kartala önemli bir rol atfetmiş ve bu rolü şu ifadelerle açıkça teyit etmişlerdir: “*Tanı bu çayırın ortasında ise kırmızı bir çam ile bir gürgen veya bir de kayın ağacı varmış. İşte bu kartal, bu ağaçların üzerine gelir ve yumurtasını bıraktıktan sonra gidermiş. Yumurta, bir süre ağaçların üzerinde kaldıktan sonra yarılr ve içinden bir çocuk çıkarılmış. Ağaçların altında da bir beşik bulunurmuş. Çocuk, yumurtadan çıkar çıkmaz, hemen bu beşğin üzerine düşer ve orada büyümeğe başlamış...*”. Bir başka rivayet ise şu şekildedir: *Tanrı, insanları kötülükten korumak için kartalı göndermiş, ancak insanlar onun dilinden anlamamıştır. Bunun üzerine Kartal, Tanrı’dan yardım istemiş, Tanrı da ilk rastlayacağı insana Kamlık kudretini vermesini söylemiştir. Çocuğun doğmasını engelleyen albastıyı ve kötü ruhları kovduğuna inanılan kartal, ağaç altında uyuyan bir kadına rastlamış, onunla ilişki kurmuş ve kadın hamile kalmıştır. Böylece ondan doğan çocuk ilk kam olmuştur*”. Buna göre ilk kamun gökyüzünden yere kartallar tarafından indirildiğine inanılmaktadır. Kötü ruhları kovmak için yapılan kamlık töreninde, kamun ruhunun, kartallar tarafından bir kızığa konularak gökyüzüne çıkarıldığına inanılması da bu düşünceden kaynaklanmaktadır. Güneşin ve Gök Tanrı’nın sembolü olarak “*güneş kuşu kutsal kam kuşu*” adı ile de bilinen kartal, Türk mitolojisinde türeme sembolü olarak da dikkat çekmektedir. Ayrıca “*öksökö kuşu*” ve “*bürküt*” de denilen çift başlı kartal, mitolojik ağaç olan “Hayat Ağacı”nın üstünde, göğün beşinci katında yaşamakta, canlılar ve insanlar arasındaki “Demir Kazık-Kutup Yıldızı”nın kapısında nöbet tutmaktadır. Hem sıradan canlıların yukarı geçişine izin vermemen hem de kendisi Tanrı katına çıkamayan kartal, Tanrı’nın mesajlarını kamlara ve hakanlara iletmekle yükümlüdür. Türk mitolojisinde de, Tanrı’ya açılan göğün kapısını, gök direklerinin veya kayın ağacının tepesinde tasvir edilen ve gökten yıldırım indirebilen çift başlı bir kartal beklemekte ve o, Tanrı Ülgen’in sembolü olarak değerlendirilmektedir. Çünkü gücün göklerdeki simgesi olarak kartal, gök ile yer arasında hızlı bir şekilde gidip gelebilmekte ve güneşe gözünü hiç kırpmadan bakabilmektedir. Bu özelliği ile o, güneş, ateş, ışık ve göz sembollerıyla ilişkilendirilmektedir. Ölümsüzlük suyu içtiği ifade edilen kartal, bakır tırnaklı olup, sağ kanadı ile “Güneş”i, sol kanadı ile “Ay”ı kaplayabilme özelliği ile “*gök kuşu*” olarak da isimlendirilmektedir. Kötülüğün düşmanı ve kötülükle mücadelenin sembolü olan ve bütün kültürlerde “*göklerin hâkimi*” olarak kabul edilen kartal; kuşlar arasında, ululuk ve yükseklik timsali olarak görülmektedir. Bu yüzden; çift başlı kartal motifi, kılıç kabzalarında, Selçuklu Devleti’nin bayrağında ve armalarında, Türk Polis Teşkilatı’nın armasında ve Arnavutluk bayrağında yer almıştır/almaktadır (Ögel 1993a: 596; Karadavut 2010: 77; Salt 2010: 196-200; <http://www.biligbitig.com/p/turkmitolojisi.html>, (11.11.2012); http://www.astroset.com/bireysel_gelisim/sembol/s9.html (11.09.2012); Küçük 2013: 124-125).

²⁷ Mitolojik anlamda yeniden doğmak için “*anneye dönüş yeri*” olarak tasvir edilen mezar; Türklerde, defin gününün sabahı, fazla derin olmamak kaydıyla erkenden kazılmaktadır. Mezarın etrafına parmaklık veya duvar konulmamakta, aksi halde ölünün ruhunun her yıl haraç ödemek zorunda kalacağına, dua ve yemek almaya çıkamayacağına inanılmaktadır. Ayrıca hakanlar için ölünün korunması ve eşyalarının çalınmaması amacıyla yönelik olarak yüksek tümsekler şeklinde büyük mezarlar kazılmakta, mezarın içine bir şeyler serilmekte ve hükümdar serilen bu nesnelerin üzerine yerleştirilmekte, hatta ölünün etrafı mızraklarla çevrilmektedir. Mezarın boş kalan yerlerine hükümdara ait eşyalar konulmaktadır. Türkler, mezar üzerinde inşa edilen yapıların duvarlarına ölünün resmini ve yaptığı savaşların tasvirini çizmekte ve ölen kimsenin hayatı boyunca öldürdüğü kişi sayısı kadar mezar üzerine bir taş koymakta, insan biçiminde balballar dikmektedir. Ölen kimseye öte dünyada hizmet edeceğine inanılan bu balbalların, öldürülen düşmanı veya onun ruhlarından birini simgelediği ifade edilmektedir (Geniş bilgi için bkz. Schmidt 1966: 75; Kafesoğlu 1980: 28; İnan 1986: 177-185; İnan 1987: 372; Kalafat 1990: 104-105; Campbell 1992: 75; Roux 1994: 230-231; Gömeç 1998: 187; Günay vd. 1998: 85-95; Güngör 1998: 105, 330-331, 360-362; Gömeç 2003: 101; Gömeç 2012: 205; Gülensoy 2015: 88; Küçük 2005: 202, 208, 217; Küçük 2010: 287-289; Roux 2011: 45. Ayrıca bkz. <http://www.biligbitig.com/p/turkmitolojisi.html>).

dikilmesi zaruretinin temelinde de aileye tekrar ölüm veya kötülük gelebileceği düşüncesi yatmaktadır. Ayrıca şamanların hasta çocukları kötü ruhlardan korumak amacıyla puhu kuşu beslediği ve ayinlerde kullandığı da rivayet edilmektedir. Zaten Güney Sibiryaya Türklerine ait kahramanlık destanlarında Erlik başta olmak üzere kötü ruhların, orta âlemdeki insanlara büyük zararlar vermesi sebebi ile "Er Töstük", "Ak Tayçı" gibi kahramanların, yeraltından²⁸ gelen insanlara ve destan kahramanlarına kötülükler ettiği için kötü varlıklar ile dolu, dibi olmayan, alabildiğince geniş, sonsuz, hareketsizce duran yerin en altı katmanı ve karanlık bir mekân olan yeraltı dünyasına gidip Erlik'i yok etmeye çalıştıkları da dile getirilmektedir (Uslu 1997: 159; Güngör 1998: 271; Çoruhlu 2002: 54-55; Çetin vd. 2002: 67; Çelik 2007: 21; Radloff 2008: 371-373; Dıykanbayeva 2009: 94; Karadavut 2010: 77-79; Alizade 2011: 34; Türker 2012: 82; Özen vd. 2014: 24; <http://kulturevreni.com/16-51.pdf> (15.04. 2016).

Ölünün taşındığı aracın mezarlıkta yakılması, yıldırım düşen ağaçtan bir parçanın saklanması (kötü ruhlar ağaç kovuklarını sığınma yeri olarak kullanır), ölünün yanına konan silahların parçalanması, altın ve gümüş kaplar içindeki suların serpilmesi, dualar eşliğinde tütsü yapılması, ölen insanların üzerine demir parçası bırakılması (aynı düşünceden dolayı şaman elbisesinin (manyak/kumu/oyun tangası) üzerine demir nesnelere²⁹ takılmaktadır), çocuklara kötü isimlerin verilmesi (kötü ruhların kötü isimleri sevmediği düşünülür), yüksek düzeyde ses çıkarılması, silahın/tüfeğin

<http://www.simavim.com/forum/index.php?topic=6557.0>, (11.05.2016); <http://www.bilgicik.com/yazi/gok-tanri-dini-huseyin-nihal-atsiz/13.05.2016>; http://www.definecim.com/index.php/eski_turkler.html, (11.05.2016).

²⁸ Türklerin inancına göre önce gök ve yer, daha sonra ikisi arasında da insanoğlu yaratılmıştır. Ancak bu tasavvurlara daha sonra farklı dinlerin, anlayışların etkisi ile üçüncü bir mekân eklenmiş ve evren; gök, yer ve yeraltından oluşan üçlü bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda da yedi veya dokuz tabakadan oluşan ve Tanrı'nın, kutsal varlıkların, iyi ruhların mekânı olan Gök; ölümü yaşamaksızın, göğe dolayısıyla ölümsüz geleceğe erişebilme düşüncesinin, kozmik yolculuğun sembolik bir yansıması olarak dikkat çekmiştir. Çünkü Türkler göre gökyüzünün üçüncü katında iyi ruhlar ve melekler bulunmaktadır. Gökyüzündeki her yıldız da Köğüdey-Mergen'in "*ben gökyüzüne çıkacağım, aşağıdan bakınca yukarıda görünen bir yıldız olacağım*" sözüyle eşdeğer olarak yeryüzünde iyi şeyler yapanların bir görüntüsünü ihtiva etmektedir. Evren tasarımlarındaki Gök gibi yedi veya dokuz farklı katlardan oluşan "Yeraltı" dünyası da en alt katmandadır ve kötü ruhların mekânıdır. Yeraltı, yeryüzü ile aynı statüde ancak daha karanlık ve havası boz renktedir. Bazı rivayetlerde ise yeryüzünün yeraltının tersi şeklinde olduğu (yeryüzünde gündüz iken yeraltında gece, ırmaklar kaynağına doğru akar vaziyette, yeryüzündeki sağ el, yeraltında sol el şeklinde) ifade edilmektedir. Yeraltının katlarında; kötü ruhlar, şeytanlar, devler, korkunç yaratıklar bulunmakta ve bundan dolayı yer altı; dünyada Tanrının isteğine uygun davranmayanların, "ölüm" sonrasında, gideceklerine inanılan cehennem ve karanlık güçlerin sembolik mekânı olmaktadır. Yeraltının giriş kapısı olarak da "*mağaralar*" a büyük bir önem atfedilmektedir. Çünkü mağaralar, ölüm, uyku gibi hallerde kendinden geçip, tekrar dirilmenin sembolüdür. Zaten mitolojide kahramanların yeraltına mağara deliğinden düştükleri görülmektedir. Türk masallarında mağaralar ile birlikte "*açılan kayalar (kaya kovukları)*" da "*dünyanın bacası*" adı altında yer altı dünyasına giden kapılar olarak değerlendirilmektedir. Yeryüzü ise insanların, canlıların mekânıdır. Ancak yeryüzünde hem iyi ruhlar hem kötü ruhlar da yer almaktadır (Radloff 1976: 230-231; Ögel 1993a: 24-25; Ögel 1995: 145-150; Küçük vd. 2009: 183; Beydilli 2003: 527-528; Arslan 2005: 65-75).

²⁹ Şamanın elbisesi, şamanı kötü ruhlardan koruyan bir zirhtir ve onun ayin sırasında taktığı boynuzlar da kötü ruhları ürkütme amaçlıdır. Bu nedenle cübbesiz şaman, kötü ruhlar karşısında etki gösteremez ve her şaman, mutlaka bir cübbe sahibi olmaya çalışır (Güngör-Köylü 2014: 8; Şener: 2003: 17-18).

ateşlenmesi³⁰, çadırın bir tarafının sökülerek ölünün bu sökülen yerden çıkartılması ve cenazenin dolambaçlı şekilde dolaştırılması da ölümlerin dönüp tekrar kötülük yapmalarını düşüncesinin yansımalarındandır. Hatta Tanrı'nın bir cezası olarak da algılanan "gök gürlmesi"nin kötü ruhları kovduğu, bu yüzden Türklerce hayırlı bir olay olarak değerlendirilmesi, Avustralyalı kabilelerde, mezarlıklarda, ölenin ruhunun geri dönmemesini sağlamak amacıyla kavga etmeleri de aynı sebebe dayanmaktadır. Bu bağlamda Türkler; belli günlerde, ölen kişinin ruhunu etkisiz hale getirme veya memnun etme amacına yönelik ölümden kırk gün sonra yapılan "ruhlar bayramı/üzüt bayramı" gibi özel törenler gerçekleştirmekte ve ziyafetler vermektedir. "Ölüsüne saygı gösterenin dirisi aç kalmaz" sözü de bu düşüncenin en güzel ifadesini oluşturmaktadır (Ögel 1971: 125; Radloff 1976: 174; İnan 1986: 30, 174, 183; Kalafat 1990: 61-62, 107-109; Campbell 1992: 131; Ögel 1993a: 95; Uraz 1994: 84; Kalafat 1998: 144; Roux 1999: 80; Ersoy 2002: 95; Çoruhlu 2002: 36,73-77; Şener 2003: 38; Beydilli 2003: 73, 200; Frazer 2004: 173; Çelik 2007: 42; Radloff 2008: 224; Roux 2011: 73; Özen vd. 2014: 25; Küçük 2015: 219).

Türkler; geçmişte olduğu gibi günümüzde de kötü ruhlardan korunma amacına yönelik alınan tedbirler ile birlikte ölen kimsenin ruhunun geri gelebileceği inancı çerçevesinde ölüm ve ölüm sonrasında ait bazı inanışları yaşatmışlardır/yaşatmaktadırlar. Buna göre kadınların fazla katılmadığı veya katılanların mezara toprak atılmaya başlandığında evlerine döndüğü belirtilen cenazenin defninden sonra, mezardan ölünün evine gelmekte ve yemek yenilmektedir. Ölünün yakın dostları veya akrabaları evde üç³¹ gün misafir olmakta ve geceleri uyanık olarak beklemektedir. Türklerde ölen kimsenin evinde bir gece, üç gün veya kırk gün gibi yöresel/bölgesel farklılık gösteren yas tutulmakta, ışıklar açık bırakılmakta³² ve odanın ortasına bir kap içerisinde su konulmaktadır. Böylece ölen kişinin ruhunun, kuş biçiminde evine gelerek kaptan su içip yıkanacağına inanılmaktadır. Ancak bazı Türk boylarında ağzı açık kalmış kaptan bir şeyler alınmamakta veya kullanılmamaktadır. Çünkü kötü ruhların ağzı açık kap içerisindeki nesnelere musallat olabileceğine inanılmaktadır. Hatta aynı düşünce sebebiyle cenaze evinin önünde ölünün bir başkasının ruhunu (tercihen çocukların ruhu olmakta) yanında götürmesine engel olmak amacıyla "huraylaası" adı verilen bir tören yapılmaktadır. Bu törende, dul bir kadın siyah ineğin sütünü ağaç kaba dökerek beyaz bez ile örtterek "Huray! Huray!" şeklinde cesedin etrafında üç kez bağırarak dolaşmaktadır. Daha sonra ise süt, ölenin yakınlarına içirilmekte, ardından da ölünün

³⁰ Şamanın davulunu çalmasını, kötü ruhları kovmanın bir parçası olarak yorumlamak da mümkündür (Eliade 1999: 205; Şener 2003: 20).

³¹ Barthold; Cengiz Han için üç ay ağıt yakıldığını, cenaze alayının ölümünün üçüncü gününde hareket ettiğini, mezara üç gün yiyecek gönderildiğini, ölünün kölesine üç defa iskence edildiğini ifade ettikten sonra Moğollar'da da üç sayısının dikkat çekici olduğunu belirtmektedir (İnan 1987: 377).

³² Benzer inanış, Gagauzlar'da da mevcut olup, bedeni terkeden ruhun, kırk gün boyunca evin etrafında bir kelebek gibi dolaştığına ve ruhun yolunu kaybetmemesi amacıyla kırk günlük süre içerisinde geceleri ışıklar açık bırakılmakta, kişinin öldüğü yere de eklemek ve su bırakılmaktadır (Dinç 2004: 104).

ruhu olan "kara ruh" (kötü ruh) evden dışarı çıkarılmaktadır. Bu süreçte Kam gelmekte ve ses yapılırsa kara ruhun içlerine gireceği düşüncesi ile söndürülmüş ateşin etrafında sessizce beklenilmektedir. Bu esnada Kam, ölen kimseyi taklit ederek "kara ruh"u tefe sürmekte; ata bindirerek o bölgeden uzaklaştırmaktadır. Akraba ve komşular, yurttan/evde toplanarak ziyafet vermektedir. Ziyafetin ardından ölünün yurdu/çadırı kamlara temizlettirilmekte veya başka bir yere nakledilmektedir. Çünkü Çuvaşlara göre ölüm meleği, elindeki orağıyla ölen kişinin eklem yerlerini kesip kanatarak her yeri kirletmektedir.

Türklerde ayrıca defin işleminin ardından mezarın yerinin belli olmaması için ölünün gömüldüğü yerin atlarla çiğnenmesi; ölünün ana yollardan uzak yüksek tepelere, dağlara gömülmesi, defin işleminden önce ırmak yatağının değiştirilerek definin ardından ırmağın eski yatağına geri çevrilmesi gibi işlemlerin sebepleri arasında insan ve hayvan zararlarından korumakla birlikte ruhların rahatsız edilmemesi olduğunu da düşünmek mümkündür. Çünkü Türklerde esasen mezarları gizleme geleneği bulunmamakta, aksine özellikle büyüklerin özel mezarlarının yapılıp, üzerlerine bir yapı (bark) inşa edildiği, barkın iç duvarları ölünün yaşarken katıldığı savaş sahnelerini gösteren resimler ile süslendiği, mezarının üstüne balballar dikildiği, sıradan kişilerin mezarlarının da, belirli olması için tümsek biçiminde yapıldığı bilinmektedir. Bu uygulamaların temelinde de öte dünyadaki yeni hayatın varlığı ve bu inancı gururla yaşatma yatmaktadır. Ancak geçmişte mezarların özellikle düşmanlar tarafından yağmalanması, önemli şahsiyetlerin mezarlarının gizlenmesi zaruretini de ortaya çıkarmıştır. Zaten Kafesoğlu, *Eski Türk Dini* adlı eserinde, mezar gizleme geleneğinin Moğol âdeti olduğunu dile getirmektedir (Kafesoğlu 1980: 53-54; Günay vd. 1998: 60,93-94; Güngör 1998: 330-332,360-362; Kalafat 1998: 144; Dinç 2004: 93, 97; Kalafat 2004: 73; Küçük 2005: 202, 217; Mollaibrahimoğlu 2008: 80; Şeşen 2010: 45-46; Tryjarski 2011: 100, 149-150; <http://www.bilgicik.com/yazi/gok-tanri-dini-huseyin-nihal-atsiz>, (13.05.2016), <http://www.definecim.com/index.php/eskiturkler.html>, (11.05.2016).

Geleneksel Türk dininde, sadece ölüm ve kötü olaylar, kötü ruhlar ile ilişkili olarak değerlendirilmemekte, Güneş veya Ay tutulması gibi doğal olayların da, iyi ruhları kötü ruhlar ile mücadelesi neticesinde ortaya çıktığına inanılmaktadır. Çünkü mitolojik bağlamda, gökteki iyi ruhlar ile yeraltındaki kötü ruhlar yeryüzündeki insanları kendi etkileri altında tutmak için birbirleri ile mücadele³³ halindedirler.

³³ Bu mücadele, insanların iyi hareketlerini yazan sağ omzundaki Yayıçı; kötü işleri yazan sol omzundaki Körmös'ün şahitlikleri çerçevesinde de etkileşim göstermektedir. Çünkü yeni doğmuş bir çocuğun günahlarının yazılması, Erlik tarafından gönderilen kişinin solunda bulunduğu inanan "Bör Körmös" tarafından gerçekleştirilmektedir. İnsanların sağında bulunan "Yayıçı" ise Tanrı Ülgen tarafından gönderilmektedir. Bu bağlamda kötülüklerin yazılması Erlik, iyiliklerin yazılması Ülgen vasıtası ile gerçekleşmektedir. Yayıçı, doğacak çocuğun ömrünün uzunluğunu hususî bir kitaba kaydetmek suretiyle tayin etmekte ve o an geldiği zaman ruh bedeni terk etmektedir. Bedenden ayrılan ruh, insanın yaptığı iyilik, kötülükten fazla ise körmös tarafından bırakılmakta ve Yayıçı tarafından karanlıklar ülkesinden gökyüzüne, cennete ulaştırılmaktadır. Ancak yapılan kötülük, iyilikten fazla ise Körmös; ruhu, karanlıklar ülkesine, Erlik'in

Mücadele ile birlikte ölen kimsenin ruhu, aileden veya akrabalarından birisinin ruhunu da alma gayretindedir. Bu bağlamda Erlik'in oğlu "Obur Kuvakaycı" gibi ölüm/obur ruhlarının kaçırılması veya yanıtılması gerekmekte ve devreye, onları uzaklaştırma, hastaları iyi etme³⁴ ve ölen kişilerin ruhlarını öte dünyaya götürme amacı ile çeşitli uygulamalar yapmakla yükümlü "Kamlar/Şamanlar" girmektedir. Çünkü şamanlar, insanlar için ruhlarla insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemek ve onları kötü ruhların zararlarından korumakla sorumludur. Bu bağlamda Şamanlar, ölünün yedinci ve kırk dokuzuncu gününde yapılan törende temsili olarak ölen kişinin ruhu ile konuşmakta ve o ruhtan akrabalarının kötülükleri ve iyilikleri ile birlikte geçmiş ve geleceği hakkında bilgiler öğrenmektedir. Daha sonra şaman bu durumu, aileye aktarmakta ve ardından da kam temsili olarak ölen kişinin ruhunun arkasından giderek ruhu yakalayıp, elindeki davul ile ruhu yere kapatarak yeraltına götürmektedir.

Ölünün, ölüm sonrası yolculuğunda, İslâm'daki sırat köprüsü gibi kıl gibi incelikte olan "bir köprü" anlayışı da dikkat çekmektedir. Örneğin Gagavuzlar, öbür dünyada büyüklerin yirmi dört, çocukların ise on iki köprüden geçeceğine inanmaktadır. Yeniden dirilişin sembolü olan bir iskeletvari kostümü bulunan şamanın rahatlıkla geçebildiği bu köprünün geçilebilmesi, şamanın yardımı ile mümkündür. Bu yüzden kamlar/şamanlar, ölüm törenlerinde temsili olarak ölü ile konuşma, yeraltına inebilme (ancak şamanın, ölünün ruhunu geri getirmek için yeraltı dünyasına gittiğinde, kendisinin ölümüne sebep olabileceğinden yüzünün Erlik tarafından görülmemesi gerekir) ve orada gezebilmeye özelliğinden dolayı kendilerine yardımcı olan bitkiler, kuşlar veya kanatlı varlıklar ile birlikte³⁵ görev yapmaktadır.

huzuruna götürmektedir. Daha sonra, yapılan kötülük derecesine göre ruhlar, yer altı dünyasında zift ile dolu kaynayan kazanda cezasını çekmektedir. Bu işlem, ebedî olmayıp, ceza tamamlanmaya kadar vuku bulmaktadır. Bu süreçte Yayıçı, kişinin günahı kadar yanmasını beklemekte ve cezası tamamlanıp, başı kazandan gözükmeye başladığında saçından tutarak kazandan çıkarmaktadır. Türklerin tepelerinde bir tutam saç bırakma sebebi de, bu olaya dayandırılmakta ve ruhun kazandan rahat çıkarılması için bırakıldığı rivayet edilmektedir (Gökalp 1976: 77-78; Radloff 1976: 226-227; Uraz 1994: 104; Beydilli 2003: 527-528; Gömeç 2012: 165; Küçük 2013: 130).

³⁴ Şaman; evde, hastaların iyileşmesi amacıyla "Erlik" için bir tören yapmaktadır. Ancak şamanın ayinlerine rağmen bir kimse ağır hastalığından kurtulamaz ise, evinin yanında bir çadır kurulmakta ve hastaya köle ve cariyeler hizmet etmektedir. Hastaya ait çadır üzerine işaret konulmakta veya ufak bir bayrak asılmakta ve başkalarının yaklaşmaları engellenmekte, hatta çadırın etrafında nöbet tutulmaktadır. Bu amaçla da ucunda siyah bir keçe parçası sarılı bir mızrak yere çakılmaktadır. Hastanın yanına sadece kam girebilmekte, onu çeşitli dualar ve vasıtalar ile tedavi etmektedir. Hasta iyileşinceye veya ölüncüye kadar akrabası/yakını da hastayı görememektedir. Hasta öldüğü zaman da bulunduğu yerde merasimle defnedilmektedir (İnan 1986: 29,177-178;Gökalp 1991: 250; Roux 1994: 208; Eliade vd. 1997: 261; Karakurt 2012: 639; Küçük vd. 2015: 122. Ayrıca örnek olarak karşılaştırma için bkz. Güngör 1998: 180-183; İsmail 2002: 221).

³⁵ Bu husus şu şekilde açıkça ifade edilmektedir: "Aşağı dünyada yaşayan bir dizi iblis ve kötü ruh vardır. Kötü ruh, sadece güçlü şamanların onu ziyaret edebileceği bir ülkede yaşar...Ataların ruhları, özellikle de daha önce yaşamış akraba şamanların ruhları olabilirler. Sık sık ayının postu ya da tırnaklı pençesiyle temsil edilen ayı, en güçlü ruhlardan biridir. Şamanların diğer koruyucuları, keçeden yapılmış, açık ağızından kırmızı dili sarkan bir yılan başı olan yılan 'ereen'lerdir...Genellikle şamanın elbisesine birçok yılan asılmıştır. Kurt 'ereen' kötü ruhlarla savaşında şamana yardım eder. Baykuş 'ereen' geceleyin ormandaki kötü ruhları hissederek şamana yardım eder. Kuzgun 'ereen', ağaçtan oyulmuş bir şekille temsil edilen, şamanın özel ulaşıdır...Şamanlar bize, görülmez yardımcılarını olan iki köpekleri olduğunu

Çünkü Türklerde yeraltı dünyasının yedi veya dokuz katlı olduğuna ve ölümün gerçekleşmesi ile bazı ruhların yeraltı katlarına, bazılarının ise gökteki katlara gittiğine inanılmaktadır (Kalafat 1990: 25; Roux 1994: 211, 219; Uslu 1997: 130; Eliade 1999: 189, 241-242; Beydilli 2003: 200; Gömeç 2003: 88; Perrin 2003: 92; Dinç 2004: 99; Küçük 2005: 206; Bayat 2006: 23; Dilek 2007: 181; Bayat 2007: 55, 342-343; Küçük 2010: 286; Baldick 2011: 160-165; Karakurt 2012: 640; Tunç 2013: 1; Güngör-Köylü 2014: 1; Küçük vd. 2015: 114-115; http://turkoloji.cu.edu.tr/HALK_BILIM/arslan_evren_tasarimi.pdf, (11.05.2016).

Ölülerini (erkekleri erkek ihtiyarlar, kadınları kadınlar) yıkayan ve kefene (Esük/Eşük) saran Türkler, tarih boyunca, ölülerine hürmet göstermiş ve onlar için "Yuğ" olarak isimlendirilen cenaze törenleri düzenlemişlerdir. Çünkü Yuğ törenindeki bu uygulamaların amacının, üzüntünün derinliğini ve ondan ayrılmanın verdiği ıstırabı ölene anlatmak, onu buna inandırmak ile birlikte ondan gelebilecek kötülöklere karşı korumak için olduğuna inanılmaktadır. Hatta bu törenlere verilen önem sebebiyle, ölümün gerçekleşmesinden sonra cenazenin bekletilmesi gelenek halini almıştır. Ancak bu bekletilme işleminin daha çok hakan ve önemli şahsiyetler için geçerli olduğu görülmektedir. Atilla'nın cenaze töreni ile ilgili olarak anlatılan "Cesedini büyük bir gösterişle, herkesin onu seyredebilmesi için meydana kurulan ipekten bir çadır içinde sergilediler" ifadesi de hem cenaze törenine verilen önemin hem de bu işlemin sadece hakan veya önemli kişiler³⁶ için gerçekleştiğinin bir göstergesidir.

Türkler, Yuğ törenlerinde yas tutmaya çok büyük bir önem vermiş, hatta bu törenlerde, ölenin maceralarını anlatması için Göktürk Kitabeleri'nde de açıkça ifade edildiği belirtilen "Yuğcu" ve ağlayıcılık görevini yerine getirmesi için de "Sığırçı" veya "sazlayıcı" adı verilen kişilere yer vermişlerdir. Bu törenlerde; yas alameti olarak, saçlar ve atın kuyrukları kesilmiş, yakalar-paçalar yırtılmış, saçlar yolunmuş, dövünölmüş, yüksek sesle ağlanılmış, elbiseler ters giyilmiş, ağıtlar³⁷ yakılmış ve kendilerini yaralamak suretiyle kan akıtılmıştır. Orhun Abideleri'nde, "Bunca millet saçın, kulağın kesti." ifadesi ile Alp Er Tunga için yazılan şu ifadeler³⁸ de Türklerin yoğ törenlerindeki tutumlarını açıkça ortaya koymaktadır: "Alp Er Tunga öldü mü, Kötü dünya Kaldımı, Felek öcünü aldı mı, Şimdi yürek yırtılır...Erler Kurt gibi uluşur, Yaka yırtıp bağrışır, Yırlayıcı gibi inilder, ünler, Ağlamaktan gözü örtülür, Beyler

anlatırlar. Seans sırasında onlara adlarıyla seslenirler, 'Çardas' ve 'Botos'...Bazı şamanların ayıları, kurtları olduğu ve bunların da seanslarda ortaya çıktığı söylenir" (Campbell 1992: 265; Aça 2002: 178). Başka örnekler ve uygulamalar için bkz. Kafesoğlu 1980: 29-30; Harner 1999: 106-196.

³⁶ Benzer durum, Kamlar/Şamanlar için de geçerlidir (Geniş bilgi için bkz. Lopsan 1996: 35-38).

³⁷ Kırgızlarda kadınların ağıtları "koşok", erkeklerin ağıtları ise "ökürüü" adı ile zikredilmektedir (Dıykanbayeva 2009: 90).

³⁸ "Dede Korkut Hikayeleri"nde de benzer hikâyeler yer almaktadır. Ayrıca Bilge Kağan'ın kardeşi için söylediği şu sözler de aynı duyguları ifade etmektedir: "Küçük kardeşim Kul Tegin oldu, görür gözüüm görmez oldu, bilir bilgim bilmez oldu... Zamanın takdiri Tanrıdır. Kişi-oğlu ölmek için yaratılmıştır. Yaslandım, gözden yas, gönülden feryat gelerek yanıp yakıldım... Milletimin gözü, kası (ağlamaktan) fena olacak diye sakındım" (Bkz. İnan 1986: 196; Kafesoğlu 1984: 126).

atlarını yordu, Kaygı onları durdurdu, Benizleri, yüzleri sarardı...." (Banarlı 1971: 65; Kafesoğlu 1980: 27-28; İnan 1986: 184; İnan 1987: 387; Kalafat 1998: 150-151; Ersoy 2002: 93, 97; Küçük 2010: 287, 293; Küçük vd. 2015: 122, 124).

Yuğ törenlerinin önemli kısmını ise ölünün hatrasına verilen ve bazı Altay kavimlerinde ise ölünün kendisine sunulan "Ölü Aşı" geleneği oluşturmaktadır. Orhun Yazıtları'nda "Yogla", Divanü Lugati't-Türk'te "Yoğ", "Yog Basan" ve Kutadgu Bilig'de "Yog Aşı" kelimeleri ile ifade edilen bu "Ölü Aşı", günümüzde "kırk ekmeği", "kazma takırtısı", "ölünün kırkı", "can aşı", "zıkkım yemeği", "can helvası"³⁹, "köncülü", "ölü çöreği" ve "ölü giliği" gibi farklı isimlerle anılmaktadır. Toplumsal dayanışmanın ve komşuluk ilişkilerinin en güzel örneklerinden biri olan ölü aşı, "ölüm zengininin saçarı, fakirin eteğini açar" sözü ile hayatta olanların katıldıkları ortak yemek olarak kabul edilmektedir. Türkler tarafından önemli bir görev olarak algılanmıştır/ algılanmaktadır. Zaten Han Kökütey'in ölümü üzerine oğlu babasına vereceği "aş" a gelmeyecekler için "Bu aşım gelmezse; görünmesin gözüme, darılmasın sözüme, güzel çadırlarını yağma edeceğim, oğullarını esir, kızlarını cariye yapacağım" demesi⁴⁰ Türklerin "Ölü Aşı"na verdiği önemin açık bir göstergesidir (Örnek 1971: 88-89; Kafesoğlu 1984: 303; İnan, 1986: 87-88, 192-199; Ökse 2005: 2; Ünal 2008: 106; Küçük vd. 2015: 124).

B. "ÖLÜM/OBUR" RUHLARINA MİTOLOJİK AÇIDAN GENEL BİR BAKIŞ

Türklerde ölüm/obur ruhların başında, "Şeytan" ve Sümerler'de yeraltı dünyasının ağası/hakimi anlamında "Yereskigal" ile özdeşleştirilebilen "Erlık" yer almaktadır. Genellikle Ülgen'in yarattığı bir varlık olarak düşünülen ve "Erlık Biy" olarak da isimlendirilen Erlık; "güçlü, kudretli" anlamında "erklig" veya "yerli" anlamındaki "yerlik" sözcüğünün farklı/bozulmuş bir biçimi olarak da değerlendirilmektedir. Sarı Uygurlar'da ise bu kavram, "ölüler saltanatı, hayat değiştirenlerin yurdu" şeklinde "yerlik" ile ifade edilmektedir. Özellikle Yaratılış destanlarında⁴¹ önemli bir motif olan Erlık, yer altı dünyasının hâkimi olarak ifade edilmekte ve onun ilk zamanlarda diğer ilahî güçler ile birlikte "yukarı âlem"de bulunduğu dile getirilmektedir. Ancak daha

³⁹ Günümüzde ölünün yedinci günde karnının şiştiğine, kırkıncı günde burnunun düştüğüne ve elli ikinci günde ise kemiklerinin dağıldığına inancı gereği, kişinin öldüğü gün helva yapıp komşulara dağıtılmaktadır. Kara helva adı ile de bilinen bu helva, ölümün yedinci veya kırkıncı günü de dağıtılabilmektedir. Çünkü helvanın kokusunun ruhları mutlu ettiğine inanılmaktadır (Kalafat 2004: 59; Akyol 2006: 100-101; Kalafat, 2007: 164; Kalafat 2015a: 205).

⁴⁰ Manas Destanı'nda, "Ölü Aşı" ile ilgili olarak yer alan şu mısralar da onun önemini teyit eden başka ifadelerdir: "...Benim gözlerim yumulduğunda (öldüğümde) gövdemi kırmız ile yıkayın. Eterimi kemiklerimden keskin kılıç ile sıyırın. Bana zırhımı giydirin. Başıma doğuya doğru koyun. Mezarıma gelen kadınlara kumaşlar dağıtın. Kara Sart, türbemi yapısın, kullanacağı tuğlaları seksen keçi yağı ile terbiyelesin. Aşımı verin..." (İnan 1986: 181; <http://www.simavim.com/forum/index.php?topic=6557.0;imode>, (11.05.2016).

⁴¹ Yaratılış süreci, Erlık'ın isteği ve tutumu hususunda geniş bilgi için bkz. Uraz, 1994: 20-29; Çoruhlu 2002: 101-112; Radloff 2008 17-26.

sonra Erlik, Tanrı'ya karşı olumsuz tutum sergilemiş, "Gök âlem" in yasa ve düzenine uymamış, dolayısıyla yerin yedi kat altına "cehennem" e (Tamuk/Tamuv) gönderilmiştir. Rivayete göre Tanrı Ülgen (Kayrakan), insanı yaratmasından sonra yaratılış olayında yeri yaratmak için "kişi" den suya dalarak toprak çıkarmasını istemiş ve o kişi de ağzında kendisi için toprak saklayarak Tanrı'nın isteğini yerine getirmemekle ışıklar diyarından (cennetten) kovulmuş ve kötü ruhların mekânı olan yer altına gönderilmiştir. Böylece Erlik, sürekli olarak Tanrı ile mücadele içerisinde olan, kendine bir yeryüzü yaratma gayreti, kendisine insanlardan bir halka oluşturma ve Tanrı'nın yaptıklarına karşı çıkma faaliyetinde bulunan bir varlık olarak dikkat çekmektedir (İnan 1986: 39-40, 83 -84; Gökalp 1991: 56; Şener 2003: 9; Beydilli 2003: 198; Gömeç 2003: 86; Yıldız 2008: 85; Kaba 2011: 143; Alizade 2011: 35-36; Türker 2012: 82).

Erlik, yaratılış olayı ile birlikte "Kalıncı Çak" (Kalacak olan çağ) adı verilen "Kıyamet" anlayışının da önemli motiflerindedir. Türklerin kıyamet anlayışına göre zaman içerisinde insanların sayısında azalma olacak, günah işleyenlerin sayısı artacak ve kötülükler çoğalacaktır. Ülgen, günahkâr olan bu topluluktan uzaklaşacak, Erlik ve yardımcıları ise dünyaya yaklaşacaktır. İnsanları kazanmak amacıyla iyi ruhlar ile kötü ruhlar arasında savaş olacak, iyiler iyilerin dünyasına, kötüler kötülerin dünyasına çekilecektir. Nihayet Ülgen'in "ölüler kalkınız!" demesi ile de bütün ölümler dirilecek ve yeniden diriliş vuku bulacaktır (Bayram b.y.?: 21-22; Bayat 2007: 123).

Erlik, kendisini yeraltına gönderen Tanrı Ülgen'den "ben ölmüş adamların canlarını alacağım" diye istekte bulunarak ölen insanları kendisine vermesini istemiş, Ülgen ise onun yalvarışlarına aldırmayarak bu isteğini yerine getiremeyeceğini söylemiştir. Ancak Ülgen, Erlik'in kendi varlıklarını yaratmasına izin ve onay vermiştir. Böylece eyerli dokuz boğası ile yeraltının hâkimi olan ve kendi yarattıklarıyla beraber yeraltında yaşamaya mahkum edilen Erlik, yeryüzüne gönderdiği "aldaç" lar vasıtasıyla insanların ruhunu ele geçirerek ölümün meydana gelmesini sağlamıştır. Bu bağlamda ölüm, kötü ruhların eseri olarak görülmektedir (Çavuşoğlu 1986: 28-29; Çoruhlu 2002: 52; Duymaz 2008: 7,15; Yıldız 2008: 85-86; Türker 2012: 82; Güngör-Köylü 2014: 23). Hem yaratılış olayının hem Erlik'in tasviri hem de onun yeryüzüne çıkamama sebebi şu şekilde rivayet edilmektedir: "Ülgen hikmetli kitap olan nom yardımıyla ilk insanı yaratmaya başlamış. Altın fincan içine gök çiçek (kök çiçek) koymuş. Büyük kardeşi Erlik bu çiçeğin parçasını çalmış ve o da bir insan yaratmış. Ülgen kardeşine öfkelenmiş ve "Senin yarattığın halk kara kayış kuşaklı kara kavim olsun!" diyerek bunu lanetlemiş. Sonra: "Benim yarattığım ak kavim güneşin doğduğu, senin yarattığın kara kavim ise güneşin battığı yere gitsin." demiş...Erlik'in dumansız barut ile doldurulan bir tüfeği varmış. Her gece yeraltı dünyasından çıkıp onları vurur, canlarını ise alıp götürürmüş. Daha sonra güzel kızları aşçı (kazancı) delikanlıları ise seyis (ködöçi) yaparmış. Ülgen saraydaki halkın azlığını fark etmiş. O zaman Erlik'in barutluğunu kimse görmeden başka bir barut ile doldurmuş. Erlik gece tüfeğini ateşlemiş. Kulakları sağır eden bir ses meydana gelmiş. Erlik korkusundan tüfeği atıp yer altı âlemine kaçmış. O gün bu gündür Erlik, yeryüzüne çıkmaz olmuş. O şimdi canlar avlamak için elçilerini göndermektedir." (Anohin 2006: 20-21).

Yarattıklarının savaşmak amacıyla biçimsiz, işe yaramaz şekilde olduğuna inanılan Erlik; “*Erlık Lovun Han, İrlık, Erlık Nomun Han, Tamu-Erlık, Arsan Dovay*”⁴² gibi isimler⁴³ ile zikredilmektedir. Gözlerinde mavi ateş çıkarabilme özelliğine sahip Erlik; yer altı dünyasının beşinci veya dokuzuncu katında oturan, kötü ruhlardan oluşan saray muhafızları tarafından çevrilmiş kara veya gümüş tahtı olan, şişman, göz kapakları bir karış ve yüzü simsiyah veya kıpkırmızı, elinde yılanan bir kamçısı olan varlık şeklinde tasvir edilmektedir. Ayrıca elinde, “*yeşil veya siyah demirden bir kılıç ile kalkan ve insan kemiklerinden yapılmış bir âsası*” olduğu da ifade edilmektedir. Sağlam vücutlu, uzun boylu, atletik yapılı ve yaşlı bir varlık şeklinde betimlenebilen Erlik; dizlerine kadar uzun sakalı, kulaklarının üzerine kadar uzun siyah bıyığı olan bir karakterdir. O ayrıca simsiyah, parlak, dalgalı ve kıvrıkcık saçlı, tek gözlü, tek göğüslü veya diğer göğsünü omuzu üzerinden geriye atar vaziyette biçimlendirilmektedir. Erlik; tokmağa benzeyen çene yapısına ve ağaç kökünü andıran boynuzlara sahiptir. Yatağı kunduz derisinden olan ve dudağı kurmuş kurban derisine benzeyen Erlik’in bir şeyler içmek için kullandığı kap ise “*insan kafatası*”sıdır. O, bilgisiz, insanları Yaratıcı Tanrı’ya karşı kıskırtan, dünya düzenini bozan, saygısız, utanması olmayan, somurtkan ve inatçı olarak da tarif edilmektedir.

Beline kuşağının ve boynuna kucağının yetişmediği rivayet edilen Erlik’in, siyah bir ata (Küheylan) veya büyük bir boğaya⁴⁴/öküze bindiği ve eyerini örtmek için bir atın derisininin yetişmediği belirtilmektedir. Hatta kürek kemikleri yassı demirden, vücudu yılanlar ile sarılı, kan emici, gözlerini kapatacak kadar uzun kirpikleri olan Erlik’in, yetmiş arşın boyundaki yılanı, güzel bir ata dönüştürerek Kögüdey-Mergen’i kandırdığı ve yer altı dünyasına çektiği de anlatılmaktadır. Kara çamurdan veya duvarlarla çevrili kara demirden yapılmış ve topraktan bir sehпасı olan sarayda yaşadığı ifade edilen Erlik’in, dikenli çalılardan korktuğuna inanılmaktadır (Uraz 1994: 58; İnan 1987: 405-406; Ögel 1993a: 428-429; Uslu 1997: 159-161; Çoruhlu 2002: 52, 74; Beydilli 2003: 162, 199-201; Yörükkan 2005: 56; Anohin 2006: 5; Radloff 2008: 26-28).

Erlik’in “*Kerey Kağan, Pay Maattır, Karaş Kağan, Kömür Kağan, Mattır, Padış Biy, Padış Kerey, Biy Yabaş ve Temir Kağan*”⁴⁵ adı ile bilinen dokuz veya yedi oğlu vardır.

⁴² İnan, Yakutlar’ın Erlik adı yerine “*Arsan Dolay*” tabirini kullandıklarını dile getirmektedir (İnan 1986: 39). Ayrıca Arsan Dolay’ın, “*Açgözlülük Tanrısı*” olarak bilindiği de belirtilmektedir (Uslu 2016: 228).

⁴³ Yakut Türkleri arasında açgözlülük tanrısı olarak obur ruhlar içerisinde değerlendirilebilen Arsan Dolay, Dulay Han veya Doğulay Han; yeraltı dünyasındaki kötü ruhların lideri olarak bilinmekle birlikte sınırsız servete sahip, boynuzlu ve sakallı olarak resmedilmektedir. Gölgesi olmayan, karısı ve yedi oğlu bulunan Arsan Dolay, yeraltı dünyasının en derin tabakasında yaşamını sürdürmektedir (Tanyu 1980: 177; Beydilli 2003: 69; Karakurt 2012: 107).

⁴⁴ Erlik, Uygur sanatında, özellikle yemek için öldürülen boğalar, cehennemde kendilerini öldürenlere eziyet eden ruhlar olarak görünmekte ve bu ruhlar, görünüm itibarıyla boğa başlı insan vücutlu olmaktadır (Çelik 2007: 34).

⁴⁵ Anohin bu isimlendirmeyi “*Taş pilektüü Pay-Maattır (Taş Bilekli Pay Maattır), Karaş, Yes pilektüü Kerey Kaan (Bakır Bilekli Kerey Kaan), Uçar-Kaan, Yabaş-Kaati, Kömür-Kaan, Şedey -Kaan*” ve “*Erliktin yılanuu Karaş Katını sındını Kaan-Karaş Pik sınduu Piy-Karaş (Erlık’in Yılanlı, Sert Yapılı, Koca Vücutlu Piy Karaş), Taş pilektüü Mattır (Taş Bilekli Mattır), Yetti oduluu (Şujay Han neslinden yedi otağlı Kerey Kaan), Peli yok - pertikter (Beli yok, sakatlar),*

Fırtınalara sebep olan, birbirleri ile sürekli dalaşma ve çatışma halindeki, kan yağmurları yağdırma özelliğine sahip ve çeşitli meziyetleri bulunan oğlanlar; Erlik'in "Almis⁴⁶" adlı sarayının veya yeraltının kapılarını beklemeleri sebebiyle "Kapı Bekçileri" olarak da adlandırılmaktadır. Erlik'in oğullarının, ölenlerin ruhlarını paylaşıp yediklerine inanılmaktadır. Bu düşünceden dolayı geceleri kapılar açık bırakılmamakta ve gürültü yapılmamaktadır. Hatta yemek sonrasında ağız silinmeden kalkılması durumunda bu varlıkların ağzı yaladıkları ve uçuk çıkmaya sebep oldukları da rivayet edilmektedir. Erlik'in "kara kızlar" sıfatı ile bilinen şamanı, çeşitli hileler ile yolundan saptırma amacını taşıyan ve "utanmaz maskaralar" adı ile tanınan dokuz kızı⁴⁷ bulunmaktadır. İsimleri bilinmeyen, "düz, kuru, çıplak, kaygan sarı oyuk" mekânlarda ikamet eden, saçları karayıllana benzeyen ve simsiyah olarak tasvir edilen bu kızlar, zamanlarını eğlence ile geçirmektedirler. Erlik'in kızları, şaman dualarında ise "Topuğu yok elastiki vücudlular, şalvarsız çıplaklar, yapışkan kara yüzlüler, dalgalı kara saçlılar, beş örgülü, tulumlu, hayası yok maskaralar, yel yarığı gibi vulvalılar, tepe gibi tümsek memeliler, kıçlarını oynatıp, memelerini sallayıp, Erlik'in dokuz müsavi kızları" şeklinde tarif edilmektedir. Özellikle Erlik'in bir kızı⁴⁸, en tehlikeli kötü ruhlardan biri olarak ifade edilmekte ve onun avcılar ile savaşçıları peşine takarak onları çeşitli felaketlere sürüklediğine inanılmaktadır. Özellikle avcılarının çoğu kez yanlışlıkla arkadaşlarını vurması veya uçurumdan aşağıya yuvarlanmasının kaynağı olarak bu varlık gösterilmektedir. Şamanın elbisesindeki kukla veya çingiraklar da Erlik'in çocuklarını simgelemektedir.

Erlik'e kurban olarak da kötülüğün ve kötü güçlerin sembolü boğa, keçi ve koç kurban edilmektedir. Ancak bu kurbanların, hasta, zayıf veya sakat ve siyah/koyu renkli olması gerekmektedir. Çünkü Erlik'in sağlam hayvan kurbanından hoşlanmadığı rivayet edilmektedir. Erlik'e herhangi bir şekilde kurban sunulmaz ise o kişiye ölümün geleceğine inanılmaktadır. Kızıl, kanlı yemeklerle beslendiğine, akciğer kanı içtiğine inanılan Erlik'in masallardaki yansıması "cadılar⁴⁹ ve devler"

Yanmağı yok —sınıktar (Kalçası yok, kırıklar), Pel sööği pertikter (Bel kemiği sakatlar), Kcıburgazı kcıyıcıkıtar (Kaburgası eğriler), Üye sööği oyskaktar (Boğum kemikleri bükülenler)" şeklinde ikili rivayette vermektedir (Bkz. Anohin 2066: 6-7. Ayrıca farklı isimlendirmeler için örnek olarak bkz. İnan 1987: 408-409; Bayat 2007: 344-345; Yıldız 2008: 86).

⁴⁶ Almis adının Altaylılarca kötü ruh için kullanıldığı da dile getirilmektedir (Uslu 2016: 46).

⁴⁷ Bir rivayete göre Erlik'in Segis Köstüü Kıştey Ene (Sekiz Gözlü Kıştey Ana) ve Erke Solton (Nazlı Sultan) adlı iki kızı vardır (Anohin 2006: 9).

⁴⁸ Erlik'in kızı ile evli ve yer altı dünyasının kağanı "Kara-Kula", yedi kat yer altından gelerek, yeryüzündeki insanlara eziyet etmektedir. Dikili ağaçların kırılması ve dağların donduracak derecede soğuk olması, Kara Kula'nın nefesi ile ilgili olaylardan kabul edilmektedir. Kısaca yeryüzündeki doğal düzenin bozulması, felakete maruz kalması Kara Kula ve diğer kötü ruhlar ile ilişkilidir (http://turkoloji.cu.edu.tr/ HALKBILIM/ arslan_evren_tasarimi.pdf, (11.05.2016)).

⁴⁹ Farsça bir kelime "Cadu" dan gelen Cadı, Anadolu'da özellikle (Doğu) Karadeniz Bölgesi'nde, bebeklere ve hayvan yavrularına musallat olarak onların ciğerlerini veya kalplerini yiyerek ölmelerine sebep olan kötü varlık olarak telakki edilmektedir. O; büyücü, gulyabani, hortlak, karakoncolos, vampir, çirkin, kocakarı ve çok güzel söz anlamına gelmekle birlikte "geceleri dolaşarak insanlara kötülük ettiğine inanılan hortlak; huysuz, çirkin, ihtiyar kadın; saç başı dağımık, tırnakları uzun ve pis kadın" olarak da tanımlanmaktadır (Küçük 2014: 126-127)

şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak bunlar, Tanrılar veya ruhlar zümresi içerisinde değerlendirilmemektedir (İnan 1987: 411-415; Uslu 1997: 159-161; Şener 2003: 17; Aslan 2004: 41; Anohin 2006: 4-5; Çelik 2007: 26, 42; Radloff 2008: 237-240; Yıldız 2008: 85-86; Çolak 2010: 175; Karakurt 2012: 313-314, 416, 438-439; Türker 2012: 87; Güngör-Köylü 2014: 22).

İnsanların işledikleri tüm günahları görebildiği bir aynası⁵⁰ olduğuna inanılan Erlik, insanların arasına karışmamakta, yerine idaresi altında bulunan "aynaları" göndermektedir. Çok yemek yiyip doymak bilmeyen aynalar (azalar) da insanların ruhunu çalıp, yemekte ve sahibini öldürmektedirler. Bazı Türk boylarında, "aynalar", Erlik'in yeraltındaki saltanatında yaşayan kötü ruhlardır. Dolayısıyla yer altı dünyası da "Aynaların Yeri" anlamında "Ayna Çel/Çiri" olarak isimlendirilmektedir. Bu bağlamda Erlik için ise "Yeraltı saltanatının hâkimi" anlamında "Yerlik Ayna" tabiri kullanılmaktadır. Genellikle harabe yerlerde yaşadığına inanılan bu varlıkların görünmedikleri, ancak seslerinin duyulduğu rivayet edilmektedir (Gökalp 1991: 82; Uraz 1994: 120; Bayat, 2007: 344; Beydilli 2003: 78-79, 198; Yıldız 2008: 90-91; Çobanoğlu 2011: 73-74; Karakurt 2012: 356).

Geceleri şapkasız ve baş açık çıkıldığında kötülüğü dokunulacağına inanılan Erlik'in sakinleştirilmesi amacıyla ardıç yakılarak tütsü yapılmaktadır. Tasvirleri yapılamayan Erlik'in yaşadığı mekândaki yeraltı nehri, "doymadım" anlamında, insanların gözyaşlarından meydana gelen "Toybadım/Toybodım" Nehri; "açgözlülük ve hırs nehri" olarak insanın açgözlülüğünü simgelemektedir. İçerisinde su ejderhalarının⁵¹ yaşadığı ve üzerinde at kılından/saç telinden yapılmış bir köprü olan Toybadım Irmağı'nın kesişim noktasında ise Erlik'in "Kara Demir" Sarayı (örgöö) vardır. Ayrıca Toybadım Irmağı'nın kıyılarında yaşayan, Erlik'in sarayını koruyan ve ejdere benzeyen iki yılandan birisi olan "Yutpa" adlı bir varlıktan da bahsedilmektedir. Çünkü ejder; mitolojide "kuraklığın ve ölümün" simgesi olarak bilinmektedir. Onun, insan nefsi ile eşdeğerde görülmesi ve ejderin öldürülmesi ile nefsin öldürülmesinin bir tutulması şeklinde tasavvufi bir yorum da dikkat çekmektedir. "Ölüm Balığı" olarak da bilinen Yutpa; "çatal kuyruklu, dört ayaklı, yeşil baldırlı, beyaz göğüslü, büyük kayığa benzer çeneli" olarak tasvir edilmektedir. Yutpa ile birlikte zikredilen "Arağıt, Arağut, Aravut" isimleri ile de bilinen Arat ise "ağız gırtlaklığının altında, gözü ise ensesinde, belkemiği ters çevrilmiş ters görünümlü, alt ve üst çenesi göğe değen, zincirlenmiş" biçimde tasvir edilmektedir. Arat'ın başını ve vücudunu sallaması ile depremin gerçekleştiğine inanılmakta ve yuttuğu tüm canlılar yeraltında yaşamaktadır. Bu varlıklar ile birlikte aynı özellik ve mahiyete sahip "Doydu/Toydu" adı verilen çok büyük bir balıktan da

⁵⁰ Çinliler'in de kötü ruhların, kendilerini aynada görünce korktukları ve kaçtıkları inancından dolayı evlerde piriñten aynalar astıkları ifade edilmektedir (Frazer 2004: 143).

⁵¹ "Moghur, Tanin, Lung, Dragon" gibi toplumdan topluma farklı isimlendirilen ejderler veya ejderhalar, Çin ve Japon mitolojisinin en önemli varlıklarındandır. Akarsu ve yağmurların tanrısı olan ejder, gök gürültüsü oluşturan, ağzından ateş çıkaran çok başlı, kanatlı dev bir yılan şeklinde tasvir edilmektedir (Geniş bilgi için bkz. Tez 2008: 41-43; Salt 2010: 109-111).

bahsedilmektedir (İnan 1976: 65-66; İnan 1987: 406-407; Uraz 1994: 168; Uslu 1997: 162; Eliade 1999: 236; Şener 2003: 17; Beydilli 2003: 41; Anohin 2006: 6; Bayat 2007: 342; Radloff 2008: 123; Salt 2010: 109; Karakurt 2012: 103, 212, 285, 741, 875).

Bazı Türk boyları, "Alkarısı, Sulmus ve Celbegen (Cilbigen, Celbege, Elbegen, Celven, Yel Moos, Kara Moos)" gibi⁵² kötü ruhların Erlik tarafından çekiçle vurmak suretiyle yaratıldığına inanmaktadır. Erlik'in yarattığı varlıklardan olduğuna inanılan ve lohusa ile birlikte yeni doğan çocuklara musallat olan albastı, annenin ve bebeğin hastalanmasına, hatta ölümüne sebebiyet verebilmektedir. Keçiye benzeyen ve kedi büyüklüğünde olan, gün ışığını görünce kimildayamayan bir varlık olarak telakki edilen Albastı; "Al'ın Eziyeti" anlamına gelmektedir. "Albarstı, Albaslı, Albastı, Al Kızı, Hal/Al Ene, Al Anası ve Alkarısı" gibi farklı isimler ile de zikredilen Albıs; "cin, şeytan, deli olmak, cini tutmak" gibi anlamlara sahiptir. Görüldüğü kişinin aklını kaybetmesine sebep ve evliliğe düşman olan bu varlık; ön taraftan bakıldığında kadın vücudunu andırmakta, ancak arka taraftan bakıldığında iç organları görülebilmektedir. Sesi keçi sesini andıran ve susuzluğa dayanamayan Albıs, "al gömlekle, tek ayaklı, tek gözlü, kel, demir dişli, leş yiyen" ve insan ruhunu kaçırabilme özelliğine sahip obur ruhlardan kabul edilebilmektedir. Zararlı ve kötü görünümlü bitki ve hayvanların kendi ürünü olduğu ifade edilen Alkarısı, sadece yeni doğum yapmış lohusa kadınların göğsüne dizleriyle çökerek soluğunu kesmekte ve onların ciğeri ile beslenmektedir. Böyle bir durum, halk arasında insanların zor uyandığı, nefes alamadıkları sebebiyle "Albastı hastalığı" olarak da bilinmektedir. Tanıdık kimselerin donuna/kılığına girdiği⁵³ söylenen "Al Karısı"nın günümüzde de bazı kadınların ölümüne sebep olduğuna inanılmaktadır (Küçük 1989: 469; Mollaibrahimoğlu 2008: 54-55; Çetin 2007: 18-19; Çobanoğlu 2011: 68; Tryjarski 2011: 132-133; Boratav 2012: 32-33; Türker 2012: 81-82; Karakurt 2012: 22, 442; Kalafat 2015b: 91; Uslu 2016: 174; http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/sem_p_1/simsek.pdf, (11.05.2016).

İnanışa göre ölüme sebebiyet veren albastı, "Kara albastı"dır. Şımarık ve ciddiyetsiz bir yapıya sahip olan Sarı Albastı'nın aksine Kara Albastı, kızıl elbiseli, daha ağırbaşlı, ciddi olup, keçi, tilki, kedi, köpek, buzağı, örümcek, kuş gibi çeşitli şekillerde görülebilmektedir. O, "uzun iri gözleri kanlı, uzun boylu, uzun parmaklı ve tırnaklı, dağınık saçlı, yağlı vücutlu, sarışın, şişman, el ve ayakları küçük, dişlek, bir dudağı yerde bir dudağı

⁵² Başka örnekler için bkz. Arık 2007: 26.

⁵³ Mitoloji ve ikonografide "Metamorphose/Metamorfosis" terimi ile kullanılan "Donuna Girmek" tabiri, Hacı Bektaş Veli'nin "Ali oldum, Adem oldum bahane, Güvercin donunda geldim cihane" sözünde de görülebileceği gibi hayvan suretine bürünme şeklinde Alevi-Bektaşî inancında da mevcuttur. Abdal Musa da "Güvercin donuyla Urum'a uçan imanlar evinin kapısını açan..." sözleri ile Hacı Bektaş Veli'nin Anadolu'ya nasıl geldiğini açıklamaktadır. Hatta rivayete göre Hacı Bektaş Veli, güvercin donuna girerek Anadolu'ya gelmiş, Yerli dervişlerden Doğrul Baba, bir şahin donuna girerek onu yakalamak istemiş, ancak Hacı Bektaş silkinip insan donuna girerek Doğrul Baba'yı boğazından yakalamıştır. Hacı Bektaş Veli ile birlikte Abdal Musa'nın "geyik donuna", Ahmet Yesevi'nin "Turna Donuna" girdiği de rivayet edilmektedir. Şamanların da ayinlerde; yılan, ren geyiği, kurt ve çeşitli kuşların kılığına girmesi de aynı düşüncenin bir ürünü olarak kabul görülmektedir (Küçük 2016: 242-243).

gökte, çıplak gezen, çok büyük göğüslü, tepesinde gözü olan çok çirkin, al gömlek giyen, bazen zenci suratlı, memelerini masallardaki devler gibi omuzlarından geriye atabilen, tepesinde gözü olan, çok çirkin, al gömlek giyinen ve çirkin bir sesi olan, yetmiş memeli ve her memesi ile yetmiş bebeği emziren çirkin bir kadın veya dev" şeklinde de tasvir edilebilmektedir. Ancak onun, altında tek gözü olan, iğrenç görünümlü bir varlık veya "uzun boylu, ince, sarı benizli, saçları ve memeleri sallanan bir varlık olduğu belirtilmekle birlikte "dünyadaki en güzel kadından bin kat daha güzel" olduğu gibi farklı rivayetler de vardır. Diğer bazı kötü ruhlar gibi kendi çocuğunu yediği rivayet edilen Al karısının, yeni doğum yapmış kadına gizlice yanaşıp ciğerini çıkararak yavruları ile birlikte suda yıkayıp yediğine veya suya attığına inanılmaktadır. Bunu yaparken de, lohusaya su isteyip istemediğini sormakta, eğer lohusa kadın su isterse kendisine getirilen suya uzanırken onun ciğerini almaktadır. Zaten şamanın "Ey, albastı zalim, Koy ciğerini yerine, Zavallımın canını iade et..." şeklindeki duası da bu inanın açık bir ifadesini oluşturmaktadır. Şamanlar sözkonusu inanış çerçevesinde Alkarısını aldatmaya yönelik koyun ciğeri vermekte ve "Ey şeytanlar, şeytanlar Bu ciğeri alınız, Buna kanaat ediniz, Bu kadını öldürmeyiniz..." diyerek onu kovmaya çalışmaktadırlar (İnan 1986: 169; İnan 1987: 259-265; Güngör vd. 1991: 131; Ögel 1993a: 300; Ege 1997: 9; Şener 2003: 60; Beydilli 2003: 16, 37, 58; Arık 2005: 135-136; Polat 2005: 93; Duvarcı 2005: 128-129; Çetin 2007: 18-19; Yıldız 2008: 89; Karakurt 2012: 64, 66, 73; <http://www.biligbitig.com/2014/06/al-karisi-al-basti-turk-mitolojisi.html>, (10.05.2016); http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/arslan_evren_tasarimi.pdf, (11.05.2016).

Görünüş olarak Alkarısına benzediği rivayet edilen kedi, köpek ve sırtlan gibi hayvan şekillerine giren ve "Kapos", "Harparik", "Kıbilik", "Gıbilik", "Hıbilik", "Kepoz" gibi değişik adlar ile anılan başka varlıklar da mevcuttur. Bu varlıklardan Hıbilik, kadın-erkek ayrımı yapmaksızın kişinin göğsüne çökerek nefesi kesilip ölene kadar boğazını sıkıyan bir ruh olarak isimlendirilmektedir. İnana göre Hıbilik'in tesirinde kalan kimse, onu kedi şeklinde görmekte, yerinden kıpırdayamamakta, dili tutulmakta ve aşırı terlemekte. Kamos/Kapos ise geceleri çeşitli kılıklara girerek veya insanları tanıdıklarının seslerini taklit ederek uçurum gibi yüksek yerlere getirerek düşüp ölmelerine sebep olmaktadır. Ayrıca insanı boğarak da öldürdüğüne inanılan ve keçiye benzeyen Kamos'un, özellikle tek başına uyuyan insanların ölümüne sebep olduğuna inanılmaktadır. Hatta kişinin kanının çekilip damarlarının kurduğunu sanması olayında Kamos'un geldiği düşünülmektedir (Çobanoğlu 2011: 101; Karakurt 2012: 66-67, 435; Uslu 2016: 260).

Ölüm/Obur ruhları içerisinde yeralan en önemli varlık ise "Aldaçı"dır. Aldaçı kelimesi, "almak" fiili ile "-daçı" ekinden oluşan bir kelime olup, "alan, alıcı" anlamına gelmektedir. Ancak Ögel, Türk Mitolojisi adlı eserinde; "al" kelimesinin, kahramanlara veya insanlara iyilik getirmeyen kötü ruhlara verilen isim veya sıfat olduğunu vurgulamakta ve Radloff'un ise "al" kelimesini "Uluğ" anlamında kullandığına dikkat çekmektedir. Aldaçı, Altay dillerinde "ölünün canını almaya gelen kötü ruh"un adıdır. O, insanın yeryüzündeki hayatının sona ermesi ile "süne"sini

almak ve öbür dünyaya götürmek ile görevli bir varlıktır. Bu noktada İslâm'daki Azrail ile özdeşleştirilmektedir. "*Aldaçı Han*", Erlik'in elçisi olarak insanların canını alması için yeryüzüne gönderdiği ölüm meleği veya ruhu olarak bilinmektedir. Emrinde çok sayıda ruhlar (bu ruhlar da aldaçı olarak isimlendirilir) bulunan aldaçı; uzun siyah giysili ve siyah at ile resmedilmektedir. Heybetli ve korku verici bir görünümü olan aldaçının, ölümün gerçekleşmesinden sonra evde kaldığına inanılmakta ve evden yedi gün süre ile dışarıdan bir şeyler alınıp veya verilmemektedir. Onun kopuz sesinden çekindiği ve kopuz çalınan yere gelemediği de rivayet edilmektedir (Ögel 1993a: 232; Dilek 2007: 180; Karakurt 2012: 68, 135, 487, 798; Uslu 2016: 179).

Ölüm/Obur ruhları içerisinde değerlendirebileceğimiz "*Şürele, Şürelî, Şurala, Çurala, Çürele*" adları ile bilinen başka varlık da vardır. Bu varlık, ormanda yolunu kaybeden insanlara oyun oynamayı teklif etmekte ve teklifi kabul edenleri ölene kadar gıdıklamaktadır. "*Alının ortasında tek boynuzu olan, tek gözlü, tek kollu, tek bacaklı, parmakları, ağaç budakları gibi eğri büğrü ve tüysüz, vücudu kılı ve her tarafı tırnaklarla kaplı*" biçimde tasvir edilen Şürele; ormanda yaşamaktadır. İnsan gibi konuşabilme ve kambur biçimde yürüme özelliğine sahip Şürele'nin, ormanda yalnız dolaşmayan veya yanında köpek olanların yolunu asla kesmeyeceğine inanılmaktadır (Karakurt 2012: 694). Ayrıca kış aylarında yakaladığı kimselere çeşitli sorular sorup bilemediği takdirde onları bir tarakla veya soğuktan donmalarını sağlayarak öldüren "*Kara Koncolos*" ile "*başında altın bir fesi ve sağ elinin ortası delik*" olan, insanların uykularında boğazlarını sıkarak onları boğduğuna inanılan "*Enkebit*"⁵⁴ de önemli varlıklardandır. Zaten Gagauz Türkleri de ölüm ruhlarının insanın göğsüne basarak canlarını aldıklarına inanmaktadır (Güngör vd. 1991: 33; Çoruhlu 2002: 54-55; Duvarcı 2005: 129; Çobanoğlu 2011: 98-99; Boratav 2012: 83). Bu örnekleri "*Çay, Bulut Kızları, Obotlar, Mohollar, Callıklar*" şeklinde çoğaltmak mümkündür. Ancak bunlar, üç aşağı beş yukarı benzer mahiyete sahip farklı isimler ile zikredilen varlıklardır (Bkz. Yıldız 2008: 87-89).

⁵⁴ Bu varlık, Karadeniz yöresinde "*Ağırbasani*" adı ile bilinmekte, onun da hiç kimseye görünmediği ve insanları boğmaya çalıştığı, ancak ellerindeki delik dolayısıyla insanları öldüremediği anlatılmaktadır (Kalafat 2015a: 221). Ayrıca su kenarlarında yaşayan ve insanları boğduğuna inanılan "*Çay Ninesi (Su Ana)*" de önemli varlıklardandır. O, yaşlı kadın kılığında ırmak kenarlarında yaşayan ve köprüden geçerken suya çok bakan insanlara kızarak, onların başının dönmesini ve suya düşmelerini sağlamaktadır. Belli bir su kaynağına bağlı su ruhlarını, su kaynaklarını korumaları amacıyla gönderen Su Anası, kıyıya çıkmayı çok seven, tüm su kaynaklarının sahibi bir varlıktır. Çay Ninesi, yere degecek kadar uzun siyah veya sarı saçlı, iri göğüslü, kaşı olmayan, gözleri siyah ve iri, kızılımsı bir tene sahiptir. O, su kenarlarında, saçlarını altın veya gümüş tarağı ile tararken görülebilmekte ve insanlar tarafından görüldüğünde korkudan kendisini suya atabilmektedir (Beydilli 2003: 136; Çetin 2007: 22-23; Karakurt 2012: 184,247; Küçük 2013: 127-128; https://tr.wikipedia.org/wiki/Su_Ana (11.05.2016).

SONUÇ

Türkler, tarihte, İslâm başta olmak üzere çeşitli dinler ile birlikte “Geleneksel Türk Dini” inancını yaşatmışlardır/yaşatmaktadır. Bu bağlamda “Geleneksel Türk Dini”ne ait hususları bünyesinde barındıran ve yaşatan Türkler, her şeyin bir ruhu olduğuna inanmış ve bunlar içerisinde kötü ruhlara büyük önem atfetmişlerdir. Kötü ruhlara, ölüm başta olmak üzere hemen hemen tüm dinî anlayış ve uygulamalarında önemli bir fenomen olarak karşımıza çıkmıştır/çıkılmaktadır. Çünkü ölüm, ruhun kötü ruhlara tarafından yenilmesi veya ele geçirilmesi olarak algılanmıştır. Bu algı, Türklerde “Ölüm/Obur Ruh” anlayışını da beraberinde getirmiştir. Ölüm veya Obur Ruh olarak isimlendirilen ruhlara, insanların ruhlarını ölüm sonrasında ele geçirmekte, Erlik’in huzuruna çıkarmaktadır. Yeraltına gitmiş olan bu ruhların, ölüm sonrasında geri dönebildiği ve aile veya akrabalara kötülük yapabildiğine inanılmaktadır. Bu süreçte, Erlik’e kurban sunulması gerektiğini düşünen Türkler; şamanları devreye sokmuşlardır. Yeraltına inebilme veya orada gezebilme özelliğine sahip şamanlar, herhangi bir hayvanın şekline bürünerek ve kendilerine yardımcı ruhlara ile birlikte kötü ruhlara ile mücadele etmek suretiyle ruhlara kurtarabilmektedir.

Ölümcül özelliğe sahip olan bu kötü ruhlara, Erlik başta olmak üzere onun emirleri altında görev yapan “Aldaçı” ile “Al Karısı” en önemli ruhlara olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların dışında ölüme sebebiyet verdiği inanan Kara Koncolos, Enkebit, Kamos, Şürele ve buna benzer çok sayıda varlıklar söz konusudur. Netice itibariyle Türkler, ölüm veya ölümcül hastalık gibi tüm kötülüklerin kaynağı olarak kötü ruhlara görmekte ve onlardan korunma veya onlara memnun etme amacına yönelik olarak kurban başta olmak üzere çeşitli uygulamalar gerçekleştirmektedir. Diğer milletlerde olduğu gibi Türklerde de ölüm ve ruh anlayışı birlikte telakki edilmiş ve bu anlayış, mitolojiye de yansımıştır. Mitolojide bu ruhlara, hem görünüş hem de davranış biçimi olarak kötü varlıklar şeklinde tasvir edilmiştir.

KAYNAKÇA

- AÇA, Mehmet (2002), “Tıva Türklerinin Alkışları (Algış-Yöresel) Üzerine Notlar”, Milli Folklor, Yıl 14, S. 56, 166-178.
- AKYOL, Neriman Senem (2006), *Adana (Merkez) Halk Kültüründe Halk İnançları Bayramlar ve Törenler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana.
- ALİZADE, Rövsen (2011), “Tıva ve Sor Kahramanlık Destanlarında Mitolojik Motifler”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XI, 34; 33-43.
- ANOĞİN, A.V. (2006), *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Çev. Zekeriya Karadavut-Jennet Meryemanova, Konya 2006, Kömen Yayınları.
- ARIK, Durmuş (2005), *Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları*, Ankara: Öztepe Matbaacılık.
- ARIK, Durmuş (2007), “Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine”, International Journal of Central Asian Studies, Volume 11-1, s. 18-36.

- ARMUTAK, Altan (2004), "Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme", İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 30 (2), 169-180.
- ARSLAN, Mustafa (2005), "Türk Destanlarında Evren Tasarımı", Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, İzmir, 65-75.
- ASLAN, Namık (2004), "Şekil Değiştirme Motifinin Anlatılarımızdaki Bazı Yansımaları Üzerine", Milli Folklor, 2004, Yıl 16, S. 64, 37-43.
- BALDICK, Julian (2011), *Hayvan ve Şaman*, (Çev. Nevin Şahin), İstanbul: Hil Yayın.
- BANARLI, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, c.1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- BAYAT, Fuzuli (2006), *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BAYAT, Fuzuli (2007), *Türk Mitolojik Sistemi, Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi I*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- BAYRAM, Sadi (b.y.?), *Kaynaklara Göre Güneydoğu Anadolu'da Proto Türk İzleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- BEĞENÇ, Cahit (1974), *Anadolu Mitolojisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- BEKKI, Selahattin (2004), "Türk Halk Anlatılarında Ölüm Ruhu Motifi", Milli Folklor Dergisi, Y. 16, C. 8, S. 62, 53-66.
- BEYDİLLİ, Celal (2003), *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Ankara: Yurt Kitap Yayım.
- BORATAV, Pertev Naili (2012), *Türk Mitolojisi*, (Çev. Recep Özbay), Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- CAMPBELL, Joseph (1992), *İlkel Mitoloji*, (Çev. Kudret Emiroğlu), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- CHAVANNES, Edouard (2007), *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev. Mustafa Koç), Selenge Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Yağmur (1986), "Eski Türk Dini", Tanıtım Dergisi, İstanbul, S. 79, 28-30.
- ÇELİK, Sümeyya (2007), *İslâm Öncesi Türk San'atında Bazı Hayvansal ve Bitkisel Kültür Öğeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- ÇETİN, Çulpan Zariyeva (2007), "Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar)", Bilig Dergisi, 43, 1-32.
- ÇETİN, Ayşe Yücel -ŞAHİN, Kadir (2002), "Bedik", Milli Folklor, Yıl 14, S. 53, 66-70.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2011), "Türk Mitolojisinin Kültürleri ve Türk Dünyasındaki Çeşitlenmeleri", Türk Edebiyatının Mitolojik Kaynakları, (Ed. Ömür Ceylan-Adem Koç), Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2388.
- ÇOLAK, Faruk (2010), "Yerle İlgili Bazı Atasözleri ve Deyimlerin Mitolojik Bağlantısı", TÜBAR-XXVIII, 171-181.
- ÇORUHLU, Yaşar, (2002), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul: Kocabacı Yayınevi: 169.
- DIYKANBAYEVA, Mayramgül (2009), "Kırgız Türklerinde Ölüm", Millî Folklor, 2009, Yıl 21, S.82, 89-97.
- DİLEK, Figen GÜNER (2007), "Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözcükler ve Söz Kalıpları", Bilig Dergisi, S. 42, 178-190.
- DİNÇ, Abdulkerim (2004), "Gagauz Folklorunda Ölüm", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, S. 25, 89-106.

- DUVARCI, Ayşe (2005), "Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar", Bilig Dergisi, S. 32, 125-144.
- DUVARCI, Ayşe (2012), "Uyku Folkloru", Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20-22 Ekim 2011) Bildirileri, Adana, 495-512. .
- DUYMAZ, Ali (2008), "Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı", Bilig Dergisi, S. 45, 1-22.
- EĞE, Hava (1997), *İncesu Yöresi Karahöyük Köyü Halk İnanışları*, (Basılmamış Lisans Tezi), Kayseri.
- ELİADE, Mircea (1984), "Orta Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semavi Tanrılar", (Çev. Harun Güngör), Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri, S. 1, 283-287.
- ELİADE, Mircea (1999), *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, Ankara: İmge Kitabevi.
- ELİADE, Mircea-COULIANO, Ioan P. (1997), *Dinler Tarihi Sözlüğü*, (Çev. Ali Erbaş, Ed. İsmail Taşpınar), İstanbul: İnsan Yayınları.
- ERGUN, Metin (2015), "Geleneksel Kültürümüzde Defin Kazanı", Aile Yazıları/8, T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Ankara, 369-378.
- ERGUN, Pervin (2010), "Türk Kültüründe Ruhtar ve Orman Kültü", Millî Folklor, 87, 113-121.
- ERGUN, Pervin (2013), "Türk Kültüründe Ölümle İlgili Bazı Terimler", Millî Folklor, Yıl 25, S. 100, 134-137.
- ERSOY, Ruhi (2002), "Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller", Millî Folklor Dergisi, Y. 14, S. 54, 86-101.
- FRAZER, James G. (2004), *Altın Dal I*, (Çev. Mehmet H. Doğan), İstanbul: Payel Yayınevi.
- GÖKALP, Ziya (1976), *Türk Töresi*, (Haz. Hikmet Dizdaroğlu), Ankara: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları: 6.
- GÖKALP, Ziya (1991), *Türk Uygarlığı Tarihi*, (Haz. Yusuf Çotuksöken), İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- GÖMEÇ, Saadettin (1998), "Şamanizm ve Eski Türk Dini", Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 4, 38-50.
- GÖMEÇ, Saadettin (1998), "Tarihte ve Günümüzde Saha Türkleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 30, C. 19, 175-203.
- GÖMEÇ, Saadettin (2003), "Eski Türk İnanıcı Üzerine bir Özet", DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, 21/33, Ankara, 93-101.
- GÖMEÇ, Saadettin (2011), *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- GÖMEÇ, Saadettin (2012), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- GÜLENSOY, Tuncer (2015), "Eski Türklerde Ölüm, Mezar Ve Yas Geleneği", Aile Yazıları/8, Aralık, 183-200.
- GÜNAY, Ünver-GÜNGÖR, Harun (1998), *Türk Din Tarihi*, Kayseri: Laçın Yayınları.
- GÜNGÖR, Harun (1998), *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, Kayseri: Kıvılcım Yayınları.
- GÜNGÖR, Harun (2012), *Türk Din Etnolojisi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- GÜNGÖR, Harun-ARGUNŞAH Mustafa (1991), *Gagavuz Türkleri, Tarih-Dil- Folklor ve Halk Edebiyatı* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları /1300.
- GÜNGÖR, Harun- KÖYLÜ, Bekir (2014), *Türk Halk İnanışları Ders Notları*, Kayseri: Tezmer.
- HARNER, Micheal (1999), *Şamanın Yolu*, (Çev. Asena Atalay), İstanbul: Dharma Yayınları.
- http://www.astroset.com/bireysel_gelisim/sembol/s9.htm (11.09.2012).

- <http://www.bilgicik.com/yazi/gok-tanri-dini-huseyin-nihal-atsiz>, (13.05.2016).
- <http://www.biligbitig.com/p/turkmitolojisi.html>, (11.11.2012).
- <http://www.definecim.com/index.php/eskiturkler.html>, (11.05.2016).
- <http://www.simavim.com/forum/index.php?topic=6557.0;imode>, (11.05.2016).
- <http://www.kuransitesi.com/Kuran/Cenaze-Namazi>, (18.11.2015).
- http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_1/simsek.pdf, (11.05.2016).
- http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/arslan_evren_tasarimi.pdf (11.05.2016).
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Su_Ana, (11.05.2016).
- İNAN, Abdülkadir (1976), *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri: 9.
- İNAN, Abdülkadir (1986), *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İNAN, Abdülkadir (1987), *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İSMAIL, Zeyneş (2002), *Kazak Türkleri*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- KABA, Ali (2011), *Altay, Tuva, Hakas Ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırşehir.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1980), *Eski Türk Dini*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 367.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1984), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- KALAFAT, Yaşar "Barak Baba ve Hayvan Ata Miti", <http://kulturevreni.com/16-51.pdf>, (15.04.2016).
- KALAFAT, Yaşar (1990), *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 112.
- KALAFAT, Yaşar (1998), *Kuzey Azerbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'da Eski Türk Dini İzleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KALAFAT, Yaşar (2004), *Altaylar'dan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- KALAFAT, Yaşar (2007), *Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Halk İnançları*, C. 1, Ankara: Berikan Yayınevi.
- KALAFAT, Yaşar (2015a), *Anadolu Halk Kültürü Monografisinden Mitolojik Şifreler-I*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- KALAFAT, Yaşar (2015b), *Anadolu Halk Kültürü Monografisinden Mitolojik Şifreler-II*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- KARADAVUT, Zekeriya (2010), "Kırgız Masallarında Mitolojik Unsurlar", *Milli Folklor*, Yıl 22, S. 85, 71-80.
- KARAKURT, Deniz (2012), *Türk Mitoloji Ansiklopedisi*, Ankara: e-Kitap Dağıtım ve Yayınları.
- KARAOĞLAN, Hamza, (2003), "Pazarlık Yöresi Alevilerinde Ölüm Ve Ölü İle İlgili Uygulamalar", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2,37-52.
- ESKİN, Mehmet (2002), "Kefen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, C.25, 184-185.
- Köroğlu Kolları Halk Destanları*, (1974), İstanbul: Büyük Dağıtım Yayınevi.
- KÜÇÜK, Abdurrahman (1989), "Alkarısı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 469.

- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan (2005), “*Altay ve Güney Sibirya Bölgesindeki Türk Topuluklarının Dini İnanışları*”, Dini Araştırmalar Dergisi, C.8, S. 23, Eylül-Aralık, 191-218.
- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan (2010), “*Geleneksel Türk Dini İnanışlarında ‘Ölüm ve Sonrası’ İle İlgili Uygulamalara Genel Bir Bakış*”, Prof. Dr. Harun Güngör’e Armağan, (Ed. Mustafa Ünal-Mustafa Argunşah), İstanbul: Kesit Yayınları, 283-296.
- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan (2013), “*Geleneksel Türk Dini’ndeki ‘Ana/Dışıl Ruhlar’a Mitolojik Açından Bakış*”, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.1, 105-134.
- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan (2015), “*Ölüm Belirtileri*”, Aile Yazıları/8, T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aralık, 201-208.
- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan (2016), “*İkonografiden İnanca İsa Mesih’in Dirilişi Paskalya Süreci*”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3 (8), 230-274.
- KÜÇÜK, Abonoz (2014). “*Doğu Karadeniz Yöresi Doğum Sonrası İnanış ve Uygulamalarında Cadı/Obur*”, Karadeniz, Yıl 3, S. 12, s. 123-136.
- KÜÇÜK, Abdurrahman- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan (2009), *Türkistan’dan Türkiye’ye Alevilik-Bektaşilik*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- KÜÇÜK, Abdurrahman-TÜMER, Günay-KÜÇÜK, Mehmet Alparslan (2015), *Dinler Tarihi*, Ankara, Berikan Yayınevi.
- KÜŞAT, Ali (2007), “*Ahirete İman*”, Temel İslam Bilgiler İncancım, (Ed. Mehmet Emin Özafşar- Recai Doğan), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- LOPSAN, M. B. Kenin (1996), “*Tuva Şamanları Cenaze Törenleri*”, (Çev. Handan Er), Türk Dünyası, Y. 4, C. 3, S. 10, Mart, 35-38.
- MOLLAİBRAHİMOĞLU, Çiğdem (2008), *Anadolu Halk Kültüründe Hayvanlar Etrafında Oluşan İnanç Ve Pratikler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon.
- ÖGEL, Bahaeddin (1971), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ÖGEL, Bahaeddin (1993a), *Türk Mitolojisi*, C.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖGEL, Bahaeddin (1993b), *Türk Mitolojisi I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2204.
- ÖGEL, Bahaeddin (1995), *Türk Mitolojisi*, C.II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖKSE, A. Tuba (2005), “*Eskiçağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Adetleri*”, Türk Arkeoloji Ve Etnografya Dergisi, (5), Yayın No: 111, 1-8.
- ÖRNEK, Sedat Veyis (1971), *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 218.
- ÖZEN, Rahşan-YÜKSEL, Erhan (2014), “*Kayseri Folklorunda Hayvanlar İle İlgili İnanışlar Üzerine Bir Değerlendirme*”, Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, Araştırma Makalesi, 11 (1), 23-28.
- PERRİN, Michel (2005), *Şamanizm*, Çev. Bülent Arbaş, İstanbul: İletişim Yayınları.
- POLAT, Kemal (2005), *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- RADLOFF, Wilhelm (1976), *Sibirya’dan (Seçmeler)*, (Çev. Ahmet Temir), İstanbul: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri: 6.
- RADLOFF, W. (1994), *Sibirya’dan*, C. I-IV, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.: 2750

- RADLOFF, Wilhelm (2008), *Türklük ve Şamanlık*, (Çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu), İstanbul: Örgün Yayınevi Kültür Dizisi - Türk Tarihi: 3.
- ROUX, Jean-Paul (1994), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: İşaret Yayınları.
- ROUX, Jean-Paul (1999), *Eski ve Orta Çağda Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- ROUX, Jean-Paul (2011), *Eski Türk Mitolojisi*, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Salt, Alpaslan (2010) *Semboller*, İstanbul: Ruh ve Madde Yayıncılık.
- Sarıçioğlu, Ekrem (1999), *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta: Kardelen Kitabevi,
- Selçuk, Ali (2004), *Tahtacılar*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Schmidt, P.W. (1996), *"Tukue'lerin Dini"*, Çev. Sadettin Buluç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, (c. XIV'den Ayrı Basım), İstanbul, 63-80.
- Şener, Cemal (2003), *Şamanizm*, İstanbul: Etik Yayınları.
- Şeşen, Ramazan (2010), *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi: 111.
- Tanyu, Hikmet (1980), *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 148.
- Tez, Zeki (2008), *Mitolojinin Kültürel Tarihi*, İstanbul, Doruk Yayıncılık
- Tokyürek, Hacer (2009), *"Eski Uygur Türkçesinde "Ölüm" Kavramı ile İlgili İfadeler"*, Bilig Dergisi, S. 50, 178-181.
- Tryjarski, Edward (2011), *Türkler ve Ölüm*, (Çev. Hafize Er), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Tunç, Zekiye, (2013). *"Türk Halk İnançlarında "Ölüm" Anlayışında Yaşayan Şamanist Uygulamalar"*, I. Uluslararası Niğde Dil, Kültür ve Tarih Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Niğde.
- Türkçe Sözlük* (1983), Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Türker, Ferah (2012), *"Altay Türklerinin Anlatmalarında Mitik Bir Varlık: Celbegen"*, Millî Folklor, Yıl 24, S. 94, 81-90.
- Uraz, Murat (1994), *Türk Mitolojisi*, İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.
- Uslu, Şükrü (1997), *Dini Pratikler Açısından Türklerde Kam ve Kamlık*, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya.
- Uslu, Bahattin (2016), *Türk Mitolojisi*, İstanbul: Kamer Yayınları
- Ünal, Fatih (2008), *"Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği"*, Bilig Dergisi, (45), 103-130.
- Yıldız, Naciye (2008), *"Sibirya Türklerinin Mitoloji ve İnançlarında Kötü Ruhlar"*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. 5, S. 4, s. 84-93.
- YILMAZ, Gülsüm Killi (2007), *"Hakaslarda Ölüm ile İlgili Gelenekler"*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. 4, S. 4, Aralık, 65-87.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya (2005), *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, Ankara: Yol Yayınları: 7